

BUGU

Dil ve Eğitim Dergisi

BUGU
Journal of Language and Education

6/4, 360-392

TÜRKİYE

www.bugudergisi.com

E-ISSN: 2717-8137

Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 11.11.2025

Makale Kabul Tarihi: 06.12.2025

Alyılmaz, C. (2025). “Dünya Türk Dili Ailesi Günü” dolayısıyla Bilge Tonyukuk’u ve yazıtlarını yeniden anımsa(t)mak. *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi*, 6(4), 360-392. <http://dx.doi.org/10.46321/bugu.1215>

“DÜNYA TÜRK DİLİ AİLESİ GÜNÜ” DOLAYISIYLA BİLGE TONYUKUK’U VE YAZITLARINI YENİDEN ANIMSA(T)MAK*

Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ

Bursa Uludağ Üniversitesi calyilmaz@uludag.edu.tr ORCID

biliglig biligni edergen bolur
bilig tatgın ay dost biliglig bilür
bilig bildürür bil bilig kadrini
biligni biligsiz otun ne kılur

Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki

(Atebetü'l-Hakayık, 105-108. satırlar)

Öz

15 Aralık, Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Teşkilatı’nın (UNESCO) 03 Kasım 2025 tarihinde yapılan 43. Konferansı’nda gerçekleştirilen oturumda kabul edilen kararla “Dünya Türk Dili Ailesi Günü” olarak ilan edilmiştir. 15 Aralık 1893, Orhun Yazıtları’nın metinlerinin çözümlendiği / okunduğu haberinin Vilhelm THOMSEN tarafından Danimarka Kraliyet Bilimler Akademisinde bilim dünyasına ve kamuoyuna duyurulduğu tarihtir.

Bilge Tonyukuk ve ona ait yazıtlar, II. Türk Kağanlığı ve Orhun Yazıtları’yla âdeta özdeşleşmişlerdir. Bu makalede Bilge Tonyukuk ve Bilge Tonyukuk Yazıtları hakkında bilgi verilecektir.

Bilge Tonyukuk, Kutluk İltiş Kağan, Kapgan Kağan ve Bilge Kağan dönemlerinde kumandan, danışman ve sözcü olarak görev yapmış; başarılı hizmetleri ve yol göstericiliği sayesinde de II. Türk Kağanlığı Dönemi’ne damgasını vurmuştur.

Başarılı hizmetlerine rağmen Bilge Tonyukuk’un kimliği, soy kökü hakkında yerli ve yabancı bilim insanları tarafından bugüne kadar farklı görüşler ileri sürülmüş; sürülmeye de devam etmektedir. Bunda konuyla ilgili bilim insanlarının eski Türk yazıtlarına ait

* Bu makale, yazarı tarafından daha önce kitap bölümü olarak yayımlanmış yazılardaki (Alyılmaz, 2021a, s. 39-109; Alyılmaz, 2023a, s. 11-20) ve farklı sempozyumlarda sunulmuş bildirilerdeki (Alyılmaz, 2021b, s. 209-217; Alyılmaz, 2021c, s. 135-143; Alyılmaz, 2021d, s. 17-26) bilgilerin güncellenmesi sonucunda hazırlanmıştır. Bilge Tonyukuk ve Bilge Tonyukuk Yazıtları hakkında en ayrıntılı ve en güncel bilgilerin, görüntülerin ve belgelerin bu makalenin yazarı tarafından hazırlanan ve Türk Dil Kurumu tarafından ilk baskısı 2021 yılında, ikinci baskısı 2024 yılında gerçekleştirilen “*Bilge Tonyukuk Yazıtları*” adlı kitapta yer aldığını belirtmek gerekir.

metinleri kaynağından okuyup anlayamamalarının, döneme ait kaynaklardaki bilgileri doğru biçimde yorumlayamamalarının da rolü büyüktür.

Bilge Tonyukuk, kendisi tarafından diktirilen yazıtlarda da bahsedildiği gibi Çin’de doğmuştur ancak o bir Çinli değildir. Hem yazıtlardaki bilgiler hem de son yıllarda yapılan araştırma ve incelemeler, onun kesinlikle Türk olduğunu kanıtlamaktadır.

Bu makalede yapılan son araştırmalardan, incelemelerden ve elde edilen belgelerden hareketle Bilge Tonyukuk’un soy kökü, Bilge Tonyukuk Yazıtları, Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi, Bilge Tonyukuk Yazıtları’nı korumak amacıyla TİKA tarafından yaptırılan müze hakkında bilgi verilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Dünya Türk Dili Ailesi Günü, Bilge Tonyukuk, Bilge Tonyukuk Yazıtları, kimlik, bilgelik.

REMEMBERING AND REMINDERING BİLGE TONYUKUK AND HIS INSCRIPTIONS ON THE OCCASION OF “WORLD TURKIC LANGUAGE FAMILY DAY”

Abstract

December 15th was declared “World Turkic Language Family Day” by a decision adopted at the 43rd conference of the United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization (UNESCO), held on November 3, 2025. December 15, 1893, is the date on which Vilhelm THOMSEN announced the decipherment / reading of the Orkhon Inscriptions to the scientific world and the public at the Royal Danish Academy of Sciences.

Bilge Tonyukuk and his inscriptions are virtually identical to the Second Turkic Khaganate and the Orkhon Inscriptions. This article will provide information about Bilge Tonyukuk and the Bilge Tonyukuk Inscriptions.

Bilge Tonyukuk served as a commander, advisor, and spokesman during the reigns of Kutluk İlderiş Kagan, Kapgan Kagan, and Bilge Kagan, and left his mark on the Second Turkic Kaganate period thanks to his successful services and guidance.

Despite his successful services, local and international scholars have offered, and continue to offer, differing views on the identity of Bilge Tonyukuk and the origins of his ancestry. This is largely due to the scholars' inability to read and understand the texts of ancient Turkic inscriptions directly from the source and their inability to correctly interpret the information in contemporary sources.

Bilge Tonyukuk was born in China, as stated in the inscriptions he commissioned, but he was not Chinese. Both the information in the inscriptions and recent research and analysis prove that he was definitely Turkish.

This article provides information about the family roots of Bilge Tonyukuk, the Bilge Tonyukuk Inscriptions, the Bilge Tonyukuk Monumental Tomb Complex, and the museum built by TİKA to preserve the Bilge Tonyukuk Inscriptions, based on recent research, examinations, and documents obtained.

Keywords: World Turkish Language Family Day, Bilge Tonyukuk, Bilge Tonyukuk Inscriptions, identity, wisdom.

• “Dünya Türk Dili Ailesi Günü” Üzerine:

15 Aralık, Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Teşkilatı’nın (UNESCO) 03 Kasım 2025 tarihinde Özbekistan’ın tarihî şehri Semerkant’ta yapılan 43. Konferansı’nda gerçekleştirilen oturumda kabul edilen kararla “Dünya Türk Dili Ailesi Günü” olarak ilan edilmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti
Dışişleri Bakanlığı

Republic of Türkiye
Ministry of Foreign Affairs

15 Aralık’ın Dünya Türk Dili Ailesi Günü Olarak İlan Edilmesi Hk.

No: 222

3 Kasım 2025

15 Aralık’ın, Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Teşkilatı (UNESCO) 43. Genel Konferansı’nın bugün (3 Kasım) gerçekleştirilen oturumunda kabul edilen kararla Dünya Türk Dili Ailesi Günü olarak ilan edilmesini memnuniyetle karşılıyoruz.

Ülkemiz ve kardeş Türk devletleri tarafından hazırlanan bu karar, Türk dünyasının ortak mirası olan Türk dilini korumayı ve gelecek kuşaklara aktarmayı hedefleyen müşterek çabaları daha da güçlendirecektir.

Dünya Türk Dili Ailesi Günü’nün Türk dünyasının kadim kentlerinden Özbekistan’ın Semerkant şehrinde ilan edilmiş olması da ayrıca özel bir anlam taşımaktadır.

Bilindiği üzere, ünlü Türkolog Vilhelm Thomsen, 1889 yılında bulunan ve Türk dilinin bilinen ilk yazılı kaynakları olan “Orhun Yazıtları”nın Türk dilinde yazıldığını 15 Aralık 1893 tarihinde uluslararası bilim dünyasına duyurmuştu.

Dünya Türk Dili Ailesi Günü’nün Türk dünyası ile Türkçe bilen ve öğrenen dostlarımıza şimdiden kutlu olmasını dileriz.

www.mfa.gov.tr

Foto 1: 15 Aralık gününün “Dünya Türk Dili Ailesi Günü” olarak kabul edilmesi ile ilgili olarak Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı tarafından paylaşılan resmî yazının görüntüsü

Hatırlanacağı üzere 15 Aralık 1893, Orhun Yazıtları’nın metinlerinin çözümlendiği / okunduğu haberinin Vilhelm THOMSEN tarafından Danimarka Kraliyet Bilimler Akademisinde bilim dünyasına ve kamuoyuna duyurulduğu tarihtir. Bu tarihten dolayı 15 Aralık gününün “Dünya Türk Dili Ailesi Günü” olarak kabul edilmesi son derece anlamlıdır.

15 Aralık gününün “Dünya Türk Dili Ailesi Günü” olarak ilan edilmesi hakkında UNESCO Türkiye Millî Komisyonu’nun¹ resmî sayfasında şu bilgilere yer verilmiştir:

15 Aralık; Türk dilinin köklü geçmişi, kadim tarihi ve en eski metnlerinin çözülüp okunması açısından da evrensel ve sembolik bir anlam taşımaktadır. Bilindiği üzere Danimarkalı bilim insanı Vilhelm Thomsen’in Orhun Yazıtları’nı çözdüğü bu tarih, Türk dilinin 1300 yıllık yazılı geçmişine atıfta bulunmaktadır.

Karar, 2017 yılı itibarıyla Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) ve bağlı uluslararası kuruluşlar, üye ülkelerinin UNESCO Millî Komisyonları ve diğer ilgili ulusal kurumlarının ortak çabaları, sürdürülen uzun soluklu iş birliği ve istişareleri sonunda alındı.

Diller; kültürel çeşitlilik, uluslararası alanlarda çok dillilik ve kültürlerin yakınlaşmasına olduğu kadar kaliteli eğitim ve sürdürebilir kalkınmada da büyük bir rol oynamaktadır. Bu bakış açısıyla UNESCO’da “Dünya Türk Dili Ailesi Günü” ilan edilmesi Türk Dünyası’nın günümüzdeki ve gelecekteki ortaklıklarının ve iş birliklerinin artmasına ve her alanda güçlendirilmesine katkı sağlamasını ümit ederiz.

Bu ilanla birlikte Türkiye’de ve Türk dili konuşan ülkelerde, Türk dili duyarlılığının ve farkındalığının daha da güçlenmesi; iletişim, sanat, kültür, bilim, eğitim gibi alanlarda bu duyarlılığın ve farkındalığın olumlu yansımalarının görülmesi ve böylece ortak çalışma alanlarının artarak sürmesi beklenmelidir.

Özbekistan’ın Semerkant şehrinde gerçekleştirilen UNESCO 43. Genel Konferansı’nın 03 Kasım 2025 tarihli toplantısında 15 Aralık “Dünya Türk Dili Ailesi Günü” ilan edildi. Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan tarafından sunulan ve 26 ülkenin eş sunucu olduğu bu kararla Türk dilinin korunması, gelecek kuşaklara aktarılması ve uluslararası düzeyde görünürlüğünün güçlendirilmesi yönünde önemli bir adım atıldı. (<https://www.unesco.org.tr/Home/AnnouncementDetail/6592>).

Bilindiği ve hatırlanacağı üzere 2020-2021 dönemi için Anma ve Kutlama Yıl Dönümleri UNESCO Yürütme Kurulu’nun 3-17 Nisan 2019 tarihlerinde gerçekleştirilen 206. Oturumu ve 9-23 Ekim 2019 tarihlerinde görüşülen 207. Oturumu’nda görüşülerek 61 anma ve kutlama yıl dönümü önerisinin UNESCO 40. Genel Konferansı’na sunulmasına karar verilmiş; bu kapsamda, 2020 yılı için Türkiye Cumhuriyeti’nin önerisi Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Moğolistan ve Özbekistan’ın desteğiyle “Bilge Tonyukuk Abidesinin Dikilişinin 1300. Yıl Dönümü”, kutlama programına dâhil edilmiş; bu kapsamda da Bilge Tonyukuk Yazıtları’yla ve Bilge Tonyukuk ile ilgili sınırlı sayıda bazı bilimsel-akademik faaliyetler gerçekleştirilmiştir. (<https://www.unesco.org.tr/Home/AnnouncementDetail/261>). Koronavirüs / Covid-19 pandemi süreci yüzünden faaliyetlerin büyük bölümü çevrim içi (online) olarak yapıldığından sınırlı sayıda kişi kutlama programlarına katılabilmiş; Bilge Tonyukuk da Bilge Tonyukuk Yazıtları da ne yazık ki arzu edildiği şekilde anlatılamamıştır.

Bilinmesi gereken gerçek şudur ki: Eğer Türk tarihinde Bilge Tonyukuk olmasaydı, Bilge Tonyukuk; Kutluk İltiş Kağan, Kap(a)gan Kağan ve Bilge Kağan ile birlikte hareket etmeseydi ve yapılan savaşlar da kazanılmamış olsaydı II. Türk Kağanlığı Dönemi olmazdı; Türk boy ve toplulukları belki de Çin’in esareti altında yok olup giderlerdi. Bu bağlamda eğer

¹ Son derece nitelikli ve başarılı çalışmalarından dolayı Prof. Dr. Öcal OĞUZ’u ve ekip arkadaşlarını yürekten kutluyor; başarılı çalışmalarının devamını diliyorum.

Bilge Tonyukuk tarafından Bilge Tonyukuk Yazıtları yazılmamış / dikilmemiş olsaydı “Orhun Yazıtları” da yazılmış / dikilmiş olmayacaklardı. Bununla ilgili olarak Bilge Tonyukuk’un kendisi şunları kaydetmektedir:²

tengri yarlıkazu bu türük bodun ara yarıklıg yagıg yeltürmedim tügünlüg atıg
yügürtmedim ilteriş kagan kazganmasar udu ben özüm kazganmasar il yeme bodun
yeme yok erteçi erti kazgantukın üçün udu özüm kazgantukum üçün il yeme il boltı
bodun yeme bodun boltı özüm karı boltum ulug boltum neng yerdeki kaganlıg
bodunka bintegi bar erser ne bungı bar erteçi ermiş: *Tanrı'nın yardımıyla (Tanrı
lütettiği için) bu Türk halkı[nın] ara[sına] / iç[ine] silahlı düşman[ları]
sokturmadım; [onların] [kuyrukları] düğümlü / bağlı at[ları]nı [ülkemde]
dolaştırmadım. [Eğer] İltiş Kağan kazanmasa[ydı], [onunla] birlikte ben, kendim,
kazanmasa[ydım] devlet de halk da yok olacaktı. [İltiş Kağan kazandığı için,
onunla] birlikte [ben], kendim kazandığım için devlet de devlet oldu; halk da halk
oldu. [Bütün bu işlerin sonunda artık] kendim yaşlandım; kocadım. [Ancak]
herhangi bir kağanlı (özgür) halkta benim gibisi (benim gibi deneyimli ve akıllı) [bir
danışman ve komutan] var olursa / var oldukça [o halkın] ne sıkıntısı olacaktı?*
(BT 53-57; Tekin, 2003, s. 92-93; Alyılmaz, 2005, s. 228; Alyılmaz, 2021a,
s. 389-393).

... iltiş kagan kazganmasar yok erti erser ben özüm bilge tonyukuk kazganmasar
ben yok ertim erser kapgan kagan türük sir bodun yirinte bod yeme bodun yeme kişi
yeme idi yok erteçi erti iltiş kagan bilge tonyukuk kazgantuk üçün kapgan kagan
türük sir bodun yorıduki bu türük bilge kagan türük sir bodunug oguz bodunug igidü
olurur: *[Eğer yapılan savaşları] İltiş Kağan kazanmasa[ydı], (o) yok olmuş
olsa[ydı]; ben kendim Bilge Tonyukuk [yapılan savaşları onunla birlikte]
kazanmasa[ydım], (ben) yok olmuş olsa[ydım] Kapgan Kağan[ın,] Türk [ve] Sir
halk[larının] ülkesindeki boy[lar] da halk[lar] da [buralardaki bütün] insan[lar] da
tamamen yok olacak idi[ler]. İltiş Kağan [ve] Bilge Tonyukuk [savaşları birlikte]
kazandık[ları] için Kapgan Kağan[ın,] Türk [ve] Sir halk[larının] ülkelerindeki
ilerleme [de] bu[ndandır]. [Bu sebeple de bugün] Türk Bilge Kağan (Kapgan
Kağan), Türk Sir halkını [ve] Oğuz halkını [güzel bir şekilde] besleyip egemenliğini
sürdürmektedir* (BT 59-62; Tekin, 2003, s. 94-95; Alyılmaz, 2005, s. 232;
Alyılmaz, 2021a, s. 399-402).

Bilge Tonyukuk ve Bilge Tonyukuk Yazıtları ile ilgili olarak yapılan anma programlarının elbette olumlu yanları da olmuştur. Bunlardan biri bu yıl içerisinde Bilge Tonyukuk ve Bilge Tonyukuk Yazıtları ile ilgili müstakil kitaplar yayımlanmıştır. [Bu kitaplardan bir kısmının yayınevleri tarafından ticari kaygılarla hazırlatılıp yayımlandıklarını; bir kısmının ise bilimsel-akademik anlayışla hazırlanıp bilim dünyasıyla ve ilgilileriyle buluşturulduğunu belirtmek gerekir. Bilge Tonyukuk Yazıtları’yla ilgili bilimsel-akademik anlayışla bu satırların yazarı tarafından hazırlanan ve TDK tarafından prestij eseri olarak yayımlanan *Bilge Tonyukuk Yazıtları* adlı eser³ en dikkat çekici olanlardan biridir.]

² Eski Türk devlet geleneğinde “bilge” kağanların “bilge” danışmanları, “bilge” vezirleri ve “bilge” komutanları olmuştur. Onların yetişmelerinde ve zaferler kazanıp başarıya ulaşmalarında “bilge” ve “alp” kişilerin rolü çok büyüktür. Boyla Baga Tarkan Bilge Tonyukuk da kağanların hayatlarına yön veren böylesine bir “bilge” ve “alp” kişiliğe sahiptir. Sonraki yüzyıllarda Şeyh Edebalı ile Osman Bey, Akşemseddin / (Mehmed) Şemseddin ile Fatih Sultan Mehmed... arasındaki ilişki de Bilge Tonyukuk ile kağanlar (özellikle Bilge Kağan) arasındaki ilişkinin bazı yönleriyle tezahürü olsa gerek!..

³ Kitap hakkında yayımlanmış olan tanıtım ve değerlendirme yazıları için bk. Doğru, 2022; Ayar, 2024.

Foto 2: Cengiz Alyılmaz tarafından hazırlanan ve TDK tarafından yayımlanan Bilge Tonyukuk Yazıtları adlı kitabın ön ve arka kapak görüntüleri

“Bilge Tonyukuk Abidesinin Dikilişinin 1300. Yıl Dönümü”, kutlama programları kapsamında Darphane tarafından da gümüş hatıra parası basılmıştır.

Foto 3: “Bilge Tonyukuk Abidesinin Dikilişinin 1300. Yıl Dönümü” dolayısıyla Darphane tarafından hazırlanmış gümüş hatıra paranın sertifikasının görüntüsü (C. Alyılmaz Arşivi; Foto: C. ALYILMAZ)

• Bilge Tonyukuk Kimdir?

Bilge Tonyukuk, Kutluk İltiş Kağan (682-692), Kapgan Kağan (692-716) ve Bilge Kağan (716-734) dönemlerinde danışmanlık, sözcülük, kumandanlık yapmış; akıllı, bilgili, uzak görüşlü, deneyimli, gözü pek bir savaşçı, komutan, strateji uzmanı, istihbaratçı, bürokrat ve devlet adamıdır.⁴

O, eğitilmiş, birikimli, halkının yaşayışına, inanışına, tarihine, kültürüne, diline ve edebiyatına ait değerleri bilen; onlardan ustaca yararlanıp eşsiz eserlerini (yazıtlarını) vücuda getiren güçlü bir edip ve hatiptir.

II. Türk Kağanlığı Dönemi’nin ilk kağanı olan Kutluk İltiş’in yol arkadaşı, danışmanı ve en önemli kumandanı olan Bilge Tonyukuk, Kutluk İltiş’in ölümü üzerine oğulları Bilge Kağan’ı ve Köl Tigin’i yanına alıp yetiştiren, onlara savaş sanatlarını öğretmek onları savaş meydanlarında eğitip birer usta savaşçı hâline getiren öğretmen ve eğitmendir.

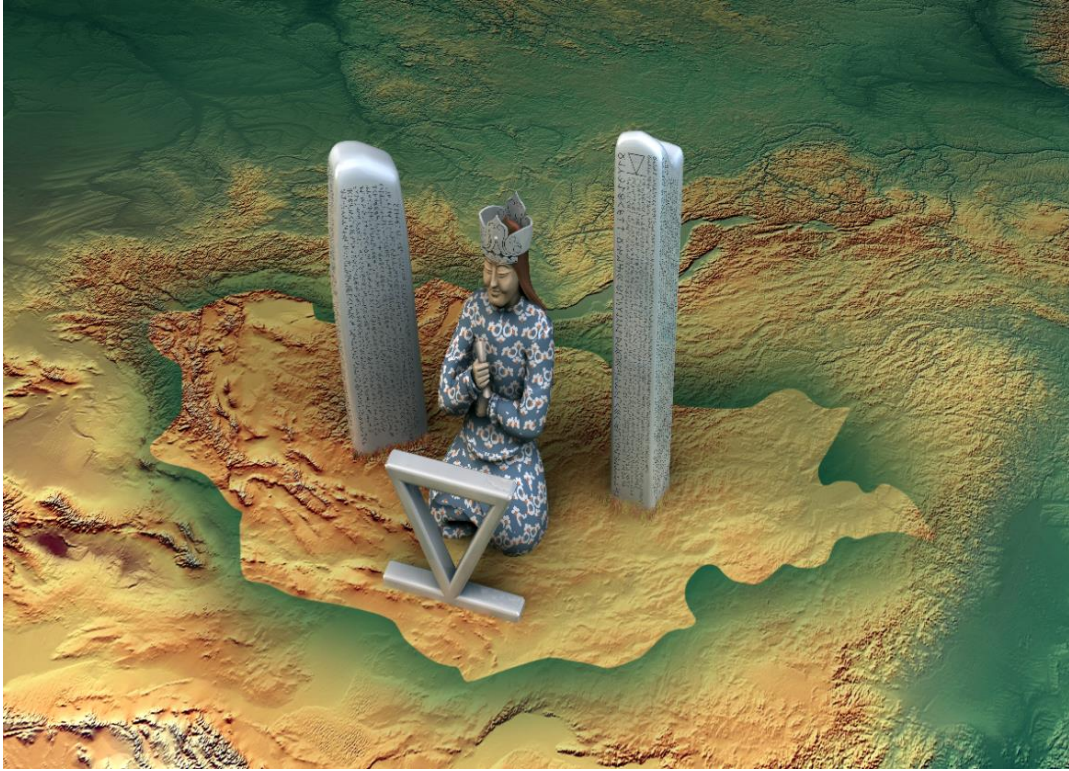
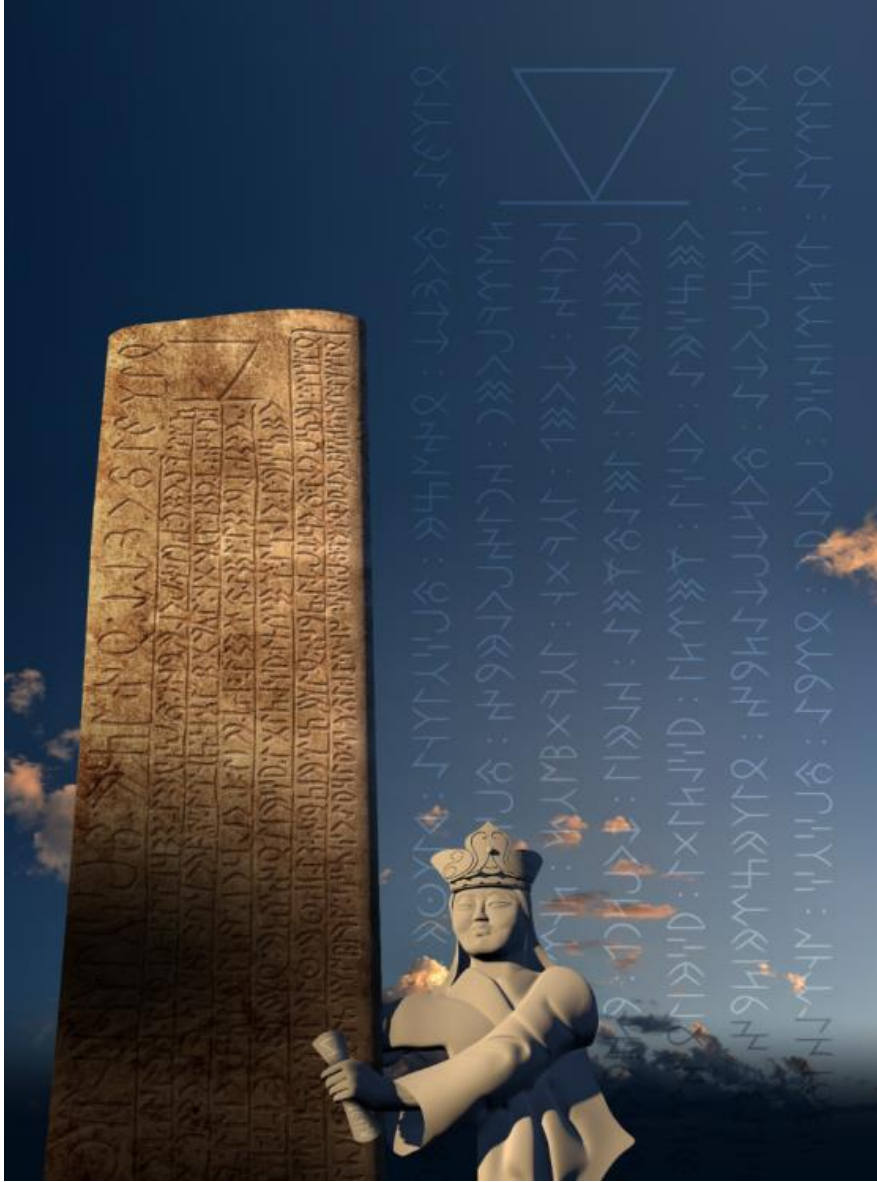

Foto 4: Bilge Tonyukuk ve Bilge Tonyukuk Yazıtları ile ilgili olarak Görsel Sanatlar Uzmanı Levent ALYAP tarafından hazırlanmış bir tasarımın görüntüsü

Bilge Kağan’ın kayınpederi de olan Bilge Tonyukuk, Bilge Kağan’ın iyi / mükemmel bir savaşçı (“edgü alp kişi”), iyi bir yönetici ve iyi bir kağan olmasının yanında çok bilgili ve akıllı (“edgü bilge kişi”), güçlü bir edip ve hatip olmasında da çok önemli rol oynamış “edgü alp kişi” ve “edgü bilge kişi”dir.

⁴ Bilge Tonyukuk’un kim olduğu ve yazıtları hakkında ayrıca bk. Aydın, 2019; Chang, 1968; Chen Hao, 2021; Ercilasun, 2016; Erdal, ve Chen, Hao, 2017, s. 109-117; Erdenebold, 2011, s. 500-510; Erdenebold ve Tserendorj, 2015, s. 455-462; Hirth, 1897, s. 1-150; Klyastorniy, 1966, s. 201-205; Oçir ve Erdenebold, 2012; Togan, 2001, s. 352-366; Togan, 2008; Togan, 2013, s. 563-577.

*Foto 5: Bilge Tonyukuk ve Bilge Tonyukuk Yazıtları ile ilgili olarak
Görsel Sanatlar Uzmanı Levent ALYAP tarafından hazırlanmış bir tasarımın görüntüsü
(Alyılmaz, 2021a, s. 2)*

Boyla Baga Tarkan Bilge Tonyukuk'un başarılarının kaynağında da aslında onun bilgeliği / dâhiliği yatmaktadır:

Bilindiği üzere Bilge Tonyukuk'un adında geçen ve kendisinin de özellikle vurguladığı “bilge” sözcüğü, bil- eylemi ile eylemden ad (sıfat) yapan /-GE+/ morfeminden (biçim biriminden) oluşmaktadır. Söz konusu sözcük, Türkçede genelde akıllı, bilgili, bilgin, uz(ak) görüşlü, hakîm, yetkin, olgun, ahlaklı, hikmetli, fikir adamı, filozof, örnek şahsiyet... anlamlarında kullanılmaktadır.

Eski Türk devlet başkanları, yöneticileri ve ileri gelenleri ad / lakap olarak da bilge sözcüğünden yararlanmışlardır. Nitekim sözcüğün hem ad / lakap olarak hem de ifade ettiği diğer anlamlardaki kullanımlarına (Eski Türkçe Dönemi eserleri başta olmak üzere) Türkçenin temel kaynaklarının birçoğunda rastlanmaktadır. Eski Türk yazıtlarında ve diğer yazılı kaynaklarda daha ziyade yönetici kimselerin (kağanların,

hanların, beylerin, danışmanların, kumandanların) taşıyabildikleri ve kullandıkları “bilge” sözcüğü, hem ifade ettiği anlam hem de Türk boyları arasındaki “atalara saygı” (“atalar kültü”) anlayışından / inanışından dolayı bugün de “kız ve erkek çocukları”na konulan adlardan biri olmuştur.

Bilge Tonyukuk, “bilgelik”le ilgili genel kabul görmüş pek çok özelliği âdeta şahsında toplamış gibidir. Çünkü bilge, sıradan olan şeylere karşı çıkan, bunlara karşı tavır geliştiren; daha iyiye, daha güzele ve daha doğruya ulaşabilmek için mücadele eden; inandığı bilgi ve değerler için canını ortaya koymaktan çekinmeyendir.

Bilge korkmadan, yılmadan her alanda değişimi ve gelişimi hedefleyen, savunan ve elde ettikleriyle hiçbir zaman yetinmeyen sıra dışı kişidir.

Bilge hayata ve olaylara farklı pencereden bakan; uzak görüşlülüğü, cesareti, akli, zekâsı, bilgisi, birikimi, deneyimi, kararlılığı ve çalışkanlığı sayesinde her türlü zorluğa ve çaresizliğe karşı çare üretmeyi başarabilen, “çare” olan ve halkını başarıya ve mutluluğa taşıyan kişidir.

Bilge korkuların, kaygıların ve doğmaların değil; aklın, mantığın ve bilginin yönlendirdiği kişidir...

Sıradan olmayan hedefler, sıradan olmayan kişileri özellikle de bilgeleri tarihin her döneminde başkalarının (sıradan olanların) hedefi hâline getirmiştir. Bilge Tonyukuk da sıra dışı düşünceleri, davranışları ve icraatları yüzünden zaman zaman en yakınındakilerin bile hedefi hâline gelmiş; ancak doğru bildiği yoldan hiçbir zaman dönmemiş; II. Türk Kağanlığı’nın kuruluş ve gelişme dönemlerinde önemli rol oynamış; Türk birliğini sağlama yolunda çok büyük kararlılık gösterip mücadele etmiş ve başarı sağlamış; bu sayede de adının ve yaptıklarının bugüne kadar ulaşmasına vesile olmuştur.

Kılavuzluk ve başkanlık yapma niteliği taşıyanlar içlerinde yaşadıkları toplumlardan daha önce geleceği görme, gelecekle ilgili hayaller kurma, gelecekle ilgili bir şeylerin kaygısını çekme özelliğine sahiptirler. Bu tür insanlar genelde enerjisi yüksek olan; enerjisi âdeta tükenmeyen insanlardır. Kılavuz, lider / önder karaktere sahip olan insanlar hem doğuştan getirdikleri bazı genetik özelliklerini, akıllarını, farklı yollardan elde ettikleri bilgilerini, deneyimlerini kullanarak hem de içinde yaşadıkları toplumun / milletin birikimlerinden, kazanımlarından ve değerlerinden yararlanarak yaşadıkları dönemde farkındalık oluşturup adlarını ölümsüzleştirirler. Bu tür liderler, önderler ve bilgiler elbette evrensel değerleri de bilirler ve bunlardan da gerektiği gibi yararlanırlar. Ancak onları asıl besleyip büyüten, ayrıcalıklı yapan, lider, önder ve bilge kılan kendi kültürleridir. Anılarını ve kendi tarihlerini yazarlar, bu işi yaparlarken ister istemez içinde yaşadıkları milletin de tarihini yazarlar; ortak bir kimliğin ve değerlerin oluşmasına da ciddi anlamda katkı sağlarlar. Yapılan işler, verilen mücadeleler (ilk bakışta onların şahsi işleri ve mücadeleleri gibi görünse de gerçekte) devletin bekası, milletin mutluluğu, huzuru, başarısı ve bunların sürekliliği içindir.

Bilge Tonyukuk’u yaşadığı dönemde farklı kılan; adının danışmanlığını ve kumandanlığını yaptığı kağanlarla (Kutluk İlteriş Kağan, Kapgan Kağan ve Bilge Kağan’la) birlikte anılmasını sağlayan; başarısını ve ününü çağlar ötesine taşıyan da işte budur. Yani kendi tarihini, hayat hikâyesini; gücünün kaynağını oluşturan, onu ayrıcalıklı kılan ve bilgeliğe taşıyan milletin tarihiyle özdeşleştirmesidir (Alyılmaz, 2008, s. 49-60; Alyılmaz, 2021a, s. 43, 90-91).

V. THOMSEN, hayat hikâyesinden ve yazıtlardaki ifadelerinden hareketle Bilge Tonyukuk'u "çelik iradeli", "kral yapıcı" ve "diplomatik deha" olarak nitelendirir:

Ne olursa olsun, Tonyukuk'un, Bilge Kağan tahta çıktıktan sonra, yaşı 70'in üzerinde iken kaleme aldığı, böylesine ilgi çekici ve özgün yazıtı, âdeta onun bir tür hatıraları gibidir. Ama uzun yaşamındaki değişiklikleri deşmekten uzak olan bu yaşlı *king-marker* [kral yapıcı] üç kağanın bakanı Elteriş Kağan Dönemi'ndeki Türk İmparatorluğu'nun onarımlarıyla başlayıp en ileri yaşına kadar münhasıran üstlenmiş olduğu az sayıda, ama olağanüstü nitelikteki olaylara değinmekte; diplomatik dehası, taktikleri ve çelik gibi iradesiyle iz bıraktığı eylemlerini haklı bir gururla gelecekte de izlenmesi için örnek göstermektedir (Thomsen, 2019, s. 415-416; akt. Alyılmaz, 2021a, s. 73).

M. SPRENGLING de yazıtların dil ve üslup özelliklerinden hareketle Bilge Tonyukuk'un "dünyanın en güçlü / en büyük dehaları"ndan biri olduğunu; onun gibi birisini bulmanın zor olduğunu; Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın özlü mükemmeliyetine hiçbir eserin de ulaşamayacağını kaydetmektedir:

Çalışmalar ilerledikçe, yazarın, yaşlı vezir Tonyukuk üzerinde çalışırken dünyanın en güçlü dehalarından biri üzerinde çalışmakta olduğu inancı güçleniyordu. Böylesi canlı ve açık bir üslubu, güçlü bir düşünceyi, anlatım yeteneğini yaşlı hatibin öz geçmişinde (*apologia pro vita sua*) sergilediği biçimiyle ortaya koyan bir başkasını bulabilmek için insanın çok derinlere inmesi, konuyu çok geniş kapsamlı olarak ele alması gerekir. Ondan üstününü bulmak, özellikle taş yazıtlarda böyle bir şeye rastlamak, gerçekten ender bir buluş yapmak demek olur.

Karşılaştığımız bu eser, yalnızca en üst düzeyde ve birincil önemde bir tarihî yazıt değildir; burada elimizde hazinelerin en enderi, eski Türk edebiyatının özgün bir yazıtı bulunmaktadır. Bu eser bir şiir değil, bir dram değil, bir tarihçe ya da bir hikâye veya öykü değildir. Her şeyiyle kendine özgüdür! Başyapıt, şaheser, şaşmaz bir kesinlikle içinde bulunduğu ortamı en verimli biçimde değerlendiren bir eserdir. Bu açıdan, Sezar'ın "*Değerlendirmeler*" (*Commentary*) adlı eseri ile karşılaştırıldığında ondan aşağı kalmayacaktır. Özellikle taş yazmalar üzerine, bu çalışmanın yazarı ve danışabildiği tüm meslektaşları, dünyadaki büyük yazıtlar arasında Türk Tonyukuk'un kitabesinin özlü mükemmeliyetine yaklaşan değil, daha üstününü, eşdeğerini dahi tanımamaktadırlar.

Bu kralların ve krallıkların yaşlı yaratıcısı günlük sade diliyle, görünürde saf ve amaçsız bir ifade ile satırlarda dolanarak, kimi cümleleri tekrar ederek, gereksiz bir özgünlük arayışıyla kendisini zorlamadan, maharetle kaleme alınmış öyküsünü anlatmaya başlar. Gerektiği zaman, gerekli gördüğü yargıya zorlamadan, açıklıkla ulaşmaktadır. Eylemi doğuran zorunluluk durumları süratle ve büyük bir açıklıkla çizilmektedir. İçinde devirlerin değiştiği bu büyük yaşam öyküsünün dönüm noktalarını oluşturan büyük olaylar ve başarılar doğal bir biçimde yerli yerine oturmaktadır. Sürecin bütünü, sonunda, temel başarıları bir kez daha toparlayan kısa ve özlü bir değerlendirmeye özetlenir. Buruklaşmayan ancak iğneleyici ve hicivli bir son söz aslında bir sonu, bir sona erişi değil, ileriye umutlu bir bakışı ve yeni bir başlangıcı vurgulamaktadır (Sprengling, 1986, s. 721-722; akt. Alyılmaz, 2021a, s. 68).

Hem Türk Kağanlığı’yla hem de Bilge Tonyukuk Yazıtları’yla ilgili çok kıymetli eserleri bulunan Fransız araştırmacı R. GIRAUD ise Bilge Tonyukuk’un halkın kültürünü, dilini, edebiyatını, sanatını çok iyi bildiğini; deyimleri, vecizeleri, atasözlerini ustaca kullandığını; mesajın alıcı üzerinde etkili ve kalıcı olabilmesi için edebî dilin bütün imkânlarından yararlandığını; yazıtların metnini ritimli, ölçülü, duraklı, uyaklı mensur şiir tarzında yazdığını; olayların konusuna göre cümlelerin mensur ve manzum olarak (karışık) sıralandığını; yazıtların ezgi-masal (chante-fabl) türünün eşsiz örneğini oluşturduğunu bunun da son derece ustaca düşünüldüğünü belirtmektedir. GIRAUD, yazıtlar üzerinde yaptığı ciddi ritmik incelemeden hareketle Bilge Tonyukuk Yazıtları’nın eşsiz sanat eseri; Bilge Tonyukuk’un da birçok özelliğin kendisinde bütünleştiği “bilge” bir sanatkâr olduğunu kaydeder. O, bu yüzden de konunun ilgililerinin Bilge Tonyukuk’u yalnızca savaş başarılarını anlatan, tarihî kahramanlara (silah arkadaşlarına) övgüler dizen güçlü, muzaffer bir komutan, coşkun, mağrur bir yurtsever / vatansever olarak görmelerinin yanlış olacağını; olgun bir fikrin, seçkin bir edebî zevkin ürünü ve gerçek sanat eseri olan yazıtların sahibinin dilin ve kültürün bütün imkânlarından çok iyi yararlanan bilgili, birikimli ve deneyimli bir “dil bilgini”, seçkin bir “müzisyen” ve “sanatçı” olduğunu bilmelerinin gerektiğini özellikle hatırlatır (Giraud, 1961, s. 123-136; akt. Alyılmaz, 2021a, s. 68-69).

Foto 6: Bilge Tonyukuk’u temsilen Ünlü Kırgız Ressam Baizak ALİBAYEV tarafından yapılmış bir sanat eserinin görüntüsü (Alyılmaz, 2021a, s. 2)

• Bilge Tonyukuk'un Soy Kökü:

Yukarıda bazı özelliklerini dikkatlere sunduğumuz II. Türk Kağanlığı Dönemi'ne damgasını vuran, Bilge Tonyukuk'un hangi milletten olduğu, soyu, boyu, ünvanı, adı hakkında bugüne kadar pek çok görüş ileri sürülmüş; araştırmacıların bir kısmı onun "Çinli" olduğu; bir kısmı ise Türk olduğu görüşünü savunmuşlardır.

Bilge Tonyukuk'un Çinli olduğu görüşünü savunanlar, bu görüşlerini genelde Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın giriş kısmında yer alan şu cümlelere dayandırmaktadırlar:

bilge tonyukuk ben özüm tabgaç ilinge kılıntım türk bodun tabgaçka köörür erti:
(Ben) Bilge Tonyukuk. Ben kendim Tabgaç / Çin ülkesinde doğdum. [Çünkü ben doğduğumda] Türk milleti Çin'e itaat ediyordu (BT 1 / I-B 1; Tekin, 2003, s. 82-83; Alyılmaz, 2005, s. 184; Alyılmaz, 2021a, s. 309).

Bilge Tonyukuk Yazıtları'ndan I. yazıtın batı yüzünde yer alan bu cümlelerde önce lakabını / sıfatını ve adını söyleyen Bilge Tonyukuk, sonra da kendisinin Çin'de dünyaya geldiğini açık seçik bir şekilde ifade etmektedir. Ancak sonraki cümlede Bilge Tonyukuk, (sanki bugün yaşanacakları da hissetmiş gibi) bu durumun yanlış anlaşılmasını önlemek için kendisinin dünyaya geldiği yıllarda "Türk milletinin Çin'in esareti altında olduğunu / Çin'e itaat ettiğini" özellikle belirtmiştir.

Bilindiği üzere Türkçede sıralı birleşik yapıdaki cümlelerin arasında ciddi bir anlam ilişkisi bulunmaktadır. Nitekim bu tür cümleler özneleri, özel belirleyicileri (yer, zaman, durum, sebep... tümleçleri) ve yüklemeleriyle birbirlerini açıklar; niteler veya belirtirler. Bilge Tonyukuk'un kendinden, doğduğu yerden ve yıldan / dönemden bahsettiği ilk üç cümleyi de böyle değerlendirmek gerekir. Cümleler arasındaki ilişkiler ciddi şekilde incelendiğinde Bilge Tonyukuk'un "türk bodun tabgaçka köörür erti [Çünkü ben doğduğumda] Türk milleti Çin'e itaat ediyordu" cümlesini son derece bilinçli bir şekilde kullandığı anlaşılabacaktır. Yani Bilge Tonyukuk, kendisinin Çin'de doğmuş olmasının sebebini hiçbir tereddüte ve yanlış anlaşılmaya sebebiyet vermeyecek şekilde ifade etmiştir.

Konuyla ilgili bilim insanlarının büyük bölümü (HIRTH, KLYAŞTORNIY vd.) Bilge Tonyukuk ile Çin kaynaklarında geçen Aşide Yüan-chen'in aynı kişi olduğunu ileri sürmüşlerdir. L. BAZIN, LIU Mau-tsay, L. GUMİLYEV, LUÓ Xīn gibi birçok bilim adamı da HIRTH, KLYAŞTORNIY vd. bilim adamlarının aksine hayat hikâyesi bazı yönleriyle Bilge Tonyukuk'un hayat hikâyesiyle benzerlikler gösterse de Aşide Yüan-chen'in başka bir kişi olduğunu, Bilge Tonyukuk'la ünvanlarının (Apa ve Tarkan) karıştırıldığını ve aynı kişi olmalarının mümkün olamayacağını belirtip yaygın görüşü kesin bir şekilde reddetmişlerdir. Belirtilen araştırmacıların (Pekin Üniversitesi Eski Çin Tarihi Araştırmaları Merkezi Öğretim Üyesi) LUÓ Xīn, Çin kaynaklarındaki bilgilerden de hareketle konu hakkında yapılan tartışmalara âdeta son noktayı koymuştur:

Tonyukuk, 阿史德元珍 Aşide Yüan-chen değildir. Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın birinci yazıt batı yüzü 6 ve 7. satırında savaşın ilk dönemlerinde Kutluk'un İlteriş Kağan olması için Tonyukuk'un yardım ettiği; sonra onun da *Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan* kimliğini kazandığı yazılmıştır. Bilge Kağan Yazıtı'nın güney yüzü 14. satırında Tonyukuk'tan söz edildiğinde de onun bu tam ünvanı yazılmıştır. Bundan anlaşılıyor ki Kutluk, kağan olduktan sonra II. Türk Kağanlığı'nın üçüncü kağanı Bilge Kağan Dönemi'ne kadar Tonyukuk'un görev adı ve ünvanı hiç değişmemiştir. Ama "*Eski Tang Kitabı*"nda (C 194-1, Türkler Hakkında 2, s. 5167)

Aşıde Yüan-chen, Kutluk’a sığındığında “Kutluk onu kabul etti; memnuniyetle onu 阿波达干 Apa Tarkan olarak atadı. Onu askerleri yönetmeye görevlendirdi”. 阿波达干 ise Apa Tarkan’dır. Tonyukuk’un yukarıda bahsedilen ünvanı alması dışında Aşıde Yüan-chen’in Kutluk’a sığındığında aldığı görev adı, Tonyukuk’un görev adı gibi Tarkan idi. Ama onun ünvanı Tonyukuk’un ünvanından farklı olarak Apa idi. Herhangi bir kaynakta Tonyukuk’un Apa ünvanı aldığı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Tonyukuk I. Yazıtı kuzey yüzü 10. satırında Türk ordusu Altay Dağları’nda konuşlandığında Tonyukuk ile beraber ordu generallerinden Apa Tarkan adında birinin adı da kaydedilmiştir. Üstelik Bilge Kağan Yazıtı’nın güney yüzü 13. satır ve 14. satırında Tonyukuk’tan bahsedilmeden önce Apa Tarkan adı da geçer. Demek ki, Tonyukuk ile birlikte bir Apa Tarkan’ın olduğu da kesindir. Bu nedenle Tonyukuk ile Aşıde Yüan-chen aynı kişi olarak görülmemelidir.

...

Şimdiye kadar Tonyukuk ile Aşıde Yüan-chen’i birbirine bağlayabilecek bir kanıt yoktur. Komik olan ise neden o kadar çok sayıdaki araştırmacının böyle bir bağ kurmakta istekli olmalarıdır. Kanımca bu durum Çince kaynakların güçlü etkisinden olabilir. Çince kaynaklarda Yüan-chen, Kutluk Kağan’a sığındıktan sonra o, herhangi bir faaliyete katıldığında onun adına hep ön sıralarda yer verilmiş hatta onun adı bazen Kutluk’un adının önünde yer almıştır. Anlaşılan, Tang Hanedanı Sarayı Yüan-chen’e ve onun rolüne çok önem vermiştir. Bu nedenle onun adı ilgili belgelerin hepsinde tekrar tekrar yer almaktadır. Bunlar Aşıde Yüan-chen’in Türklerin savaşının ilk dönemlerindeki güçlü etkisiyle açıklanabilir. Ancak bu yalnızca Tang Hanedanı sarayının görüşlerini yansıtmaktadır. Ayaklanmaya katılan Kutluk dâhil Türk soylularının aşağı yukarı tamamı savaştan önce boy yetkilileriyle sadece Aşıde Yüan-chen’in Tanrıkut (单于) Sarayı’nda görev (biat eden boyları denetleme görevi) alıyordu. Yani sadece Yüan-chen, Tang Hanedanı memuru kimliğine sahipti. Bu büyük ihtimalle Tang Hanedanı yöneticilerince onun asilere sığınmasını çok önemli bulduğunun nedeni olmalı ve bu önem az da olsa resmî kaynaklarda Aşıde Yüan-chen’in Türklerin uyanış hareketine sağladığı katkısının abartılmasına neden olmuştur. Bu tür tarihî kaynakların etkisiyle çağımızdaki araştırmacıların, Türk yazıtlarında belirtilen Türk tarihindeki Aşıde Yüan-chen’in izlerini bulmaya çalışmaları kaçınılmazdır. Bununla birlikte Tonyukuk Yazıtı’nda Tonyukuk’u tanıtırken sadece onun Çin’de doğduğundan söz edilir. Onun daha önceleri Tang Hanedanlığı’nda memur olarak çalıştığından söz edilmez (Xīn, 2009a, s. 222-225; Alyılmaz, 2021a, s. 55-56).

Bilge Tonyukuk’un soy köküne ve hangi Türk boyundan olduğuna gelince: Boyla Baga Bilge Tonyukuk’un hangi Türk boyuna mensup olduğu hakkında araştırmacılar arasında görüş birliği bulunmamaktadır. Konuyla ilgili bilim adamlarının bir kısmı onun Uygur olduğunu; bir kısmı ise Oğuz boyundan olduğunu ifade etmektedirler. Bilge Tonyukuk’un Kapgan Kağan’la arası açıldıktan sonra atalarının, dedelerinin topraklarına / kendi boyunun bulunduğu bölgeye döndüğü belirtilmektedir. Bilge Tonyukuk’un ata topraklarına döndüğü, yaşadığı ve yazıtlarını da dik(tir)diği bu bölgede [Togla Ögüz (Tola / Tuul Irmağı) çevresinde] “Bugu”lar / “Pu-ku”lar yaşamışlardır. Nitekim son yıllarda yapılan arkeolojik ve epigrafik araştırma ve incelemeler sonucunda elde edilen bilgi, bulgu ve belgeler de Buguların / Pu-kuların bu bölgede yaşadıklarını kanıtlamaktadır.

Adlarına ilk kez MS 330 yılında Çin kaynaklarında (*Chin-Shu*) rastlanan Bugu boyunun önce Tölis / Töles sonra Sir Tarduş birlikleri içinde yer aldıkları; Togla Ögüz (Tola / Tuul Irmağı) çevresinde (Türk Kağanlığı'nın en kuzeydeki sınır bölgesinde) Tongralarla komşu olarak yaşadıkları; at yetiştiriciliğinde ve savaşçılıkta usta oldukları; I. Türk Kağanlığı Dönemi'nde yaklaşık 30.000 çadıra ve 10.000 askere sahip bulundukları; özgürlüklerine ve bağımsızlıklarına çok düşkün oldukları bilinmektedir.

Eski Türk yazıtlarında, Çin kaynaklarında ve diğer tarihî kaynaklarda yer alan Bugularla / Pu-kularla ilgili bilgiler Bilge Tonyukuk'un Çin'de doğmuş olmasının, orada eğitim görmesinin, görev almasının ve Çin'i yakından tanımasının sebebi hakkında da kıymetli bilgiler edinmemizi sağlamaktadır. Nitekim Çinlilerin bilgisinden, birikiminden ve gücünden (savaşçılığında) yararlanmak istediği boyları, oymakları, toplulukları ve aileleri Türk Kağanlığı Dönemi'nde (bu dönemin öncesinde ve sonrasında) çeşitli vaatlerle kendi içine alma politikası; bazı boyların, oymakların, toplulukların ve ailelerin de içinde yer aldıkları birliklerin yöneticileriyle araları açıldığında, beklentileri karşılanmadığında onlara küsüp, başkaldırıp Çin'in egemenliği altına girmeleri... birçok akıllı, bilgili ve savaşçı kimsenin de Çin'de doğup, büyüüp, yaşayıp, ölmelerine yol açmıştır. Bilge Tonyukuk'un Dokuz Oğuzların yani Uygurların Bugu boyuna mensup olan ailesinin de benzer sebeplerle Çin'de bulunması kuvvetle muhtemeldir (Uygurların Bugu boyu hakkında farklı görüşler ve ayrıntılı bilgi için bk. Alyılmaz, 2021a, s. 93-109).

Anıl Yasin OĞUZ, 2023 yılında *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi*'nde yayımlamış olduğu "Moğolistan'daki Türk kültür ve uygarlık eserlerinin bugünkü durumu" başlıklı makalesinde daha önce Alyılmaz tarafından belgelerle kanıtlanan Bilge Tonyukuk'un soy kökünün "Dokuz Oğuzlar"a dayandığı fikrine katıldığını; Alyılmaz (2021a, s. 93-109) tarafından ileri sürülen "Dokuz Oğuzların "Pu-ku" / "Bugu" boyuna mensup olduğu fikrine ise katılmayıp "Dokuz Oğuzların Qibi / Kibir boyundan olabileceği görüşünü savunmaktadır (Oğuz, 2023, s. 257). (Dil ve tarih araştırmacılarının yıllar sonra da olsa Bilge Tonyukuk'un soy kökünün "Dokuz Oğuzlar"a dayandığı fikrinde birleşmiş olmaları anlamlıdır).

Foto 7: Bilge Tonyukuk ile ilgili olarak Levent ALYAP tarafından hazırlanan bir tasarımın görüntüsü (Alyılmaz, 2021a, s. 40)

• **Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Alanı ve Bilge Tonyukuk Yazıtları:**

• **Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Alanı:**

Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları ile aynı dönemde yazılmış / dikilmiş olmalarından ve aynı konuları içermelerinden dolayı Orhun Yazıtları içinde anılan Bilge Tonyukuk Yazıtları, Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarından yaklaşık 360 km, Moğolistan Cumhuriyeti’nin başkenti Ulaanbaatar’a ise 58 km uzakta; Töv Aimag sınırları içindeki Tsagaan Ovoo bölgesinde; Togla Ögüz / Tola / Tuul Irmağı’nın yukarı yatağının Baın-Tsokto (Baın Çokto) mevkisindeki anıt mezar kompleksinde (GPS 1528 m, 48T 0685770, UTM 5285348) bulunmaktadır (Alyılmaz, 2021a, s. 151).

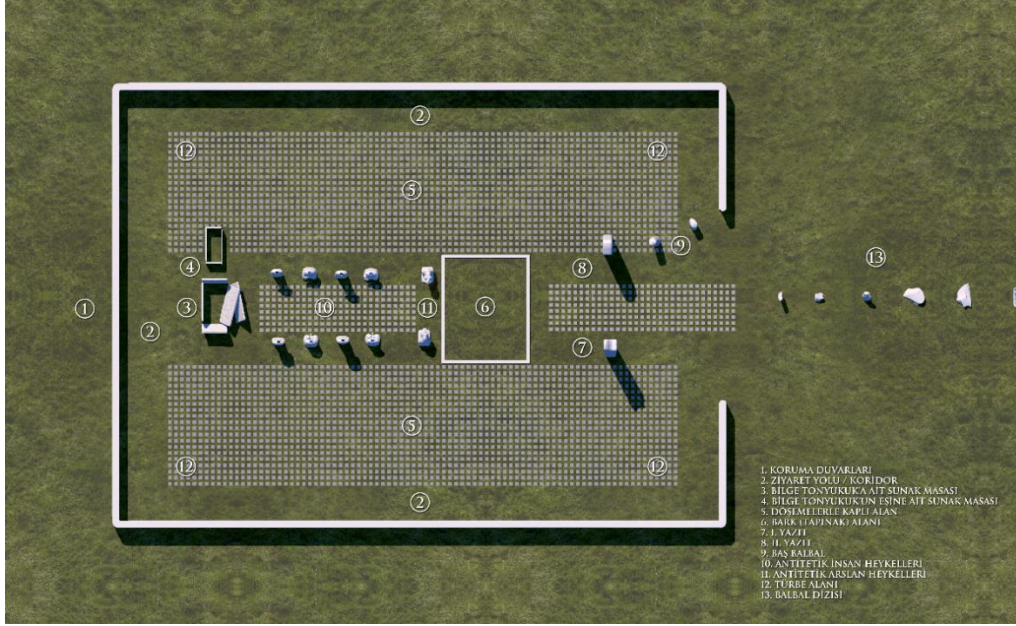

Foto 8: Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi’nin planını ve eserlerin konumunu kuş bakışı olarak yansıtan bir görüntü

(Tespit: C. ALYILMAZ, Çizim / tasarım: L. ALYAP; Alyılmaz, 2021a, s. 136-137)

Foto 9: Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi’nin planını ve eserlerin konumunu yansıtan bir görüntü

(Tespit: C. ALYILMAZ, Çizim / tasarım: L. ALYAP; Alyılmaz, 2021a, s. 138-139)

Foto 10-11: Bilge Tonyukuk Yazıtları'nı da içinde barındıran Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi'nin yazıtlar vd. eserler Geçici Sergi Salonu'na taşınmadan önceki genel görüntüleri (Foto: Alyılmaz, 2021a, s. 122, 153)

2023 yılına kadar dikildikleri yerlerde bulunan Bilge Tonyukuk Yazıtları, 31 Mayıs 2023 tarihinde Moğolistan Kültürel Miras Merkezi yetkilileri tarafından bulundukları anıt mezar kompleksinden alınıp TİKA tarafından aynı bölgede 2001 yılında yaptırılan ve daha önce DMK (Depo, Müze, Kazıevi) Binası olarak kullanılan Geçici Sergi Salonu’na taşınmıştır. (Bilge Tonyukuk Yazıtları’nın Geçici Sergi Salonu’ndaki görüntüleri hakkında bk. Oğuz, 2023, s. 245-280).

Bilge Tonyukuk Yazıtları, Geçici Sergi Salonu’na taşınırken yazıtları içinde barındıran ve üzerine müze yapılması planlanan tarihî anıt mezar alanı içerisindeki pişmiş topraktan yapılmış orijinal parke döşemeler de yerlerinde korunmaları gerekirken bir kısmı yerlerinden çıkartılmış; bir kısmı ise özensiz müdahale sonucunda tahrip edilmiştir.

Foto 12: Döşemelerin orijinal hâlini yansıtan bir görüntü (Foto: Alyılmaz, 2021a, s. 177)

Foto 13: Döşemelerin yerlerinden alınmış ve tahrip edilmiş hâlini yansıtan bir görüntü (Foto: Ülkü Arpaçaylı)

Yazıtların bulunduğu bölgeye koruma amaçlı müze yapılması elbette anlamlıdır ancak işin yöntemi böyle olmamalıdır. Anıt mezar kompleksleri yalnızca yazıtları değil, içinde eski Türk yaşayış ve inanış sistemine ait heykelleri, balbalları, bark / türbe alanlarını, sunak masalarını, döşemeleri, istinat duvarlarını, koruma ve tahliye kanallarını... barındırırlar. Koruma önlemleri alınırken ve müze yapılırken bunların tamamının göz önünde bulundurulması gerekir. “Orman feda edilerek birkaç ağaç kurtarılamaz; kurtarılsa da fazla değer taşımaz!..” Müzenin planı tasarlanırken ne yazık ki yalnızca Bilge Tonyukuk Yazıtları’nın, anıt mezarların sandukalarına ait işlemeli taşların ve birkaç heykelin korunup sergilenmesi göz önünde tutulmuş; anıt mezar kompleksindeki diğer eserlerin ve bölgedeki (Kök)türk Dönemi’ne ait diğer anıt mezar komplekslerinin (Alyılmaz, 2020a, s. 141-145) korunması göz ardı edilmiştir.

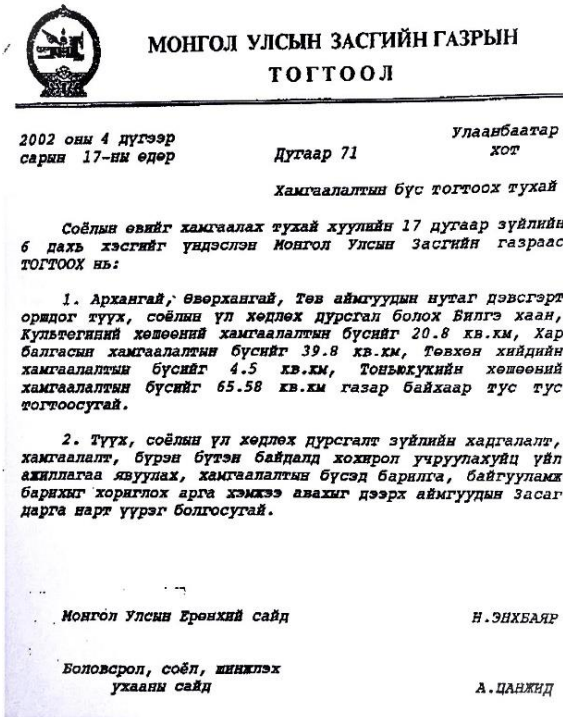

Foto 14: Bilge Tonyukuk Yazıtları ’nı korumak amacıyla TİKA tarafından yaptırılan müzenin tasarımına ait bir görüntü (Foto: <https://atolyeteati.com/mogolistan-vezir-tonyukuk-kazi-alani-ve-muzesi>)

Foto 15: Bilge Tonyukuk Yazıtları ’nı korumak amacıyla TİKA tarafından yaptırılan müzenin tamamlanmış hâlini yansıtan bir görüntü (Foto: Shynarbyek Syeitkhan)

Hem Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi’ni ve hem de (Kök)türk Dönemi’ne ait diğer anıt mezar komplekslerini içinde barındıran Baın Tsokto bölgesi, aslında sit alanıdır; her türlü yerleşime ve kullanıma kapalıdır. Nitekim bölge (65.58 km²), 17 Nisan 2002 tarihinde 71 numaralı Kanun Hükmünde Kararname ile Moğolistan Cumhuriyeti Başbakanı N. ENHBAYAR ve Moğolistan Cumhuriyeti Eğitim, Bilim ve Kültür Bakanı A. TSANJİD’in imzasıyla sit alanı olarak ilan edilmiş; tarihî ve kültürel taşınmaz eserlerin korunmasına ve bütünlüğüne zarar verecek faaliyette bulunulmaması, koruma alanı içinde yapım / imar faaliyetlerinin gerçekleştirilmemesi hususunda bölge valisi yetkili kılınmıştır (Can, 2020, s. 619-620; Alyılmaz, 2022, s. 37-38).

KANUN HÜKMÜNDE KARARNAME

Tarih: 17 Nisan 2002

Sayı: 71

Yer: Ulanbator Büyükşehir

Sit Alanı Belirlenmesi Hakkında

Kültürel Mirasların Korunması Hakkında Kanun’un 17. Maddesi 6’ncı bendine dayanarak Moğolistan Bakanlar Kurulu’nca kararlaştırılmıştır:

1. Arhangay, Övörhangay ve Töv Vilayeti sınırları içerisinde yer alan tarihî ve kültürel taşınmaz eserler olan Bilge Kağan ve Köl Tigin koruma alanı 20.8 km², Karabalasagun koruma alanı 39.8 km², Tövhön Tapınağı koruma alanı 4.5 km² ve Tonyukuk Anıtı’nın koruma alanı 65.58 km² olarak belirlenmiştir.

2. Tarihî ve kültürel taşınmaz eserlerin muhafazası ve bütünlüğüne zarar verebilecek faaliyette bulunulmaması ve koruma alanı sınırları içerisinde yapım işi gerçekleştirilmemesi hususunda gereğinin yapılmasıyla ilgili olarak bölge valileri görevli kılınmıştır.

Moğolistan Başbakanı N. Enhbayar

Eğitim, Kültür ve Bilim Bakanı A. Tsanjid

Foto 16: 17 Nisan 2002 tarihli ve 71 numaralı Kanun Hükmünde Kararname’nin görüntüsü ve Türkçeye çevirisi (Can, 2020, s. 619-620; Alyılmaz, 2022, s. 37-38)

Sit alanı olmasına karşın bölgeye 2014 yılında Türkiye Cumhuriyeti tarafından yol yapıldıktan sonra, anıt mezar kompleksinin bulunduğu alanlara Moğollar tarafından büyük ilgi gösterilmiş; koruma altında bulunan tarihî alanlar tarım arazisi ve yerleşim yeri olarak kullanılmaya başlanmıştır⁵ (Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Alyılmaz, 2021a, s. 131-134; Alyılmaz, 2022, s. 22-49).

⁵ Benzer sorunlar Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları’nın bulunduğu Höşöö Tsaidam bölgesinde de yaşanmaktadır. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Alyılmaz, 2010b, s. 9-59.

Alınan kararlara, imzalanan anlaşmalara, konuyla ilgili olarak yazılan makalelere, kitap bölümlerine, bildirilere ve yetkili makamlara yapılan bütün uyarılara rağmen Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi'nin de içinde bulunduğu bölgenin ciddi anlamda koruma altına alınmaması, yerleşim yerine ve tarım arazisine dönüştürülmesi çok büyük bir ihmalin olduğunu açıkça göstermektedir.

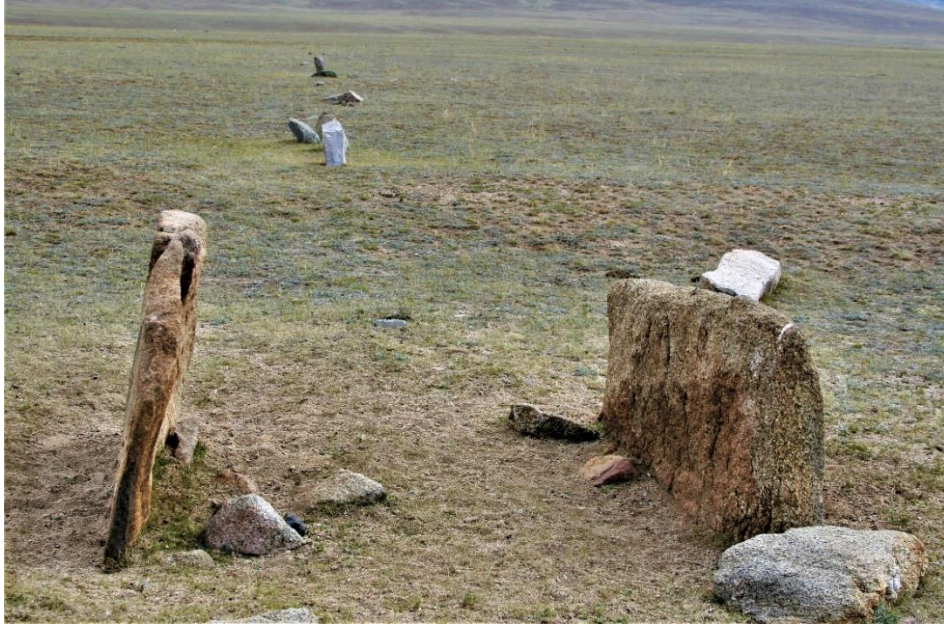

Foto 17-18: Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi'nin yakınındaki (Kök)türk Dönemi'ne ait anıt mezar komplekslerinden ikisinin bulundukları yerler tahrip edilmeden önce çekilmiş görüntüleri (Alyılmaz, 2021a, s. 143, 145)

*Foto 19: Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi’nin kuzeyindeki anonim anıt mezar komplekslerinden birinin yakınında inşa edilmiş bir evin görüntüsü⁶
(Foto: C. ALYILMAZ; Alyılmaz, 2022, s. 40)*

*Foto 20: Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi’nin yakınında inşa edilmiş evlerden birinin görüntüsü
(Foto: C. ALYILMAZ; Alyılmaz, 2022, s. 39)*

⁶ Sit alanı içinde yapılan evlerin, etrafları duvarlarla veya çitle çevrilen alanların önemli bir kısmının Moğolistan’daki üst düzey yöneticilere, bürokratlara ve iş adamlarına ait olması da düşündürücüdür.

Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi'ndeki eserler taşınırken de müze fikri uygulamaya konulurken de bir “Bilim Heyeti” oluşturularak konunun muhatabı olan kurumların (başta TDK ve TDK Yazıt Bilimi Bilim ve Uygulama Kolu olmak üzere) ve bilim insanlarının (yazıt bilimcilerin, arkeologların, sanat tarihçilerinin, restoratörlerin, konservatörlerin...) görüşlerine başvurulmaması, belirtilen anıt mezar alanlarının kaderlerine terk edilmesine ve telafisi mümkün olmayan hatalara sebebiyet vermiştir. Konunun muhatabı olan kurum ve kuruluşların yetkililerinin, yazıtlarla ilgili bilim insanlarının eski Türk yazıtlarıyla yeterince ilgilenmemeleri, yazıtlarla ilgili olarak alınan / verilen kararlara da sessiz ve tepkisiz kalmaları son derece düşündürücüdür. Oysa tarihî eserler bulundukları yerlerin tapu senetleridir; etnik ve kültürel kimliğin belgesi ve temsilcileridir. Büyük veya küçük hiç fark etmez, her epigrafik öge (yazıt, damga, petroglif / kaya üstü tasvir), heykel, mimari yapı, döşeme, kullanım ve süs eşyası... geçmişe ait bir bilinmezin aydınlatılmasına ışık tutar; insanların, insan topluluklarının ve milletlerin yaşayışlarına ve inanışlarına ait değerlerin ortaya çıkmasına, bilinmesine ve gelecek kuşaklara taşınmasına vesile olur. Bu sebeple hiçbir tarihî eserin kaderi konunun uzmanı olmayan bir veya birkaç kişinin, erkin ve paranın kontrolünü elinde tutan kurumların ve kuruluşların yetkililerinin insafına ve inisiyatifine terk edilemez!.. Konunun muhatabı olan kurum ve kuruluşların (başta Moğolistan Kültürel Miras Merkezi ve TİKA olmak üzere) temsilcilerinin tarihî eserler hakkında karar vermeden / almadan önce konunun birinci derecede muhatabı olan Türk Dil Kurumuyla ve yine konunun birinci derecede muhatabı ve uzmanı olan bilim insanlarıyla / yazıt bilimcilerle irtibat kurmaları, onların görüşlerine başvurmaları, ortak akıllı ortak davranışa dönüştürmeleri hem bir zaruret hem de mecburiyet oluşturmaktadır. Aksi durumda hem yazıtların hem de yazıtları da içinde barındıran anıt mezar alanlarının zarar görmesi kaçınılmazdır. Şurası hiçbir zaman unutulmamalıdır ki:

Yazıtlarla ilgilenen, işi yazıtlar olan bilim insanları, yazıtlarla ve diğer epigrafik öğelerle ilgili de bir bilim dalı vardır. Bu bilim dalının adı “yazıt bilimi (epigraphy / épigraphie / epigrafi / epigrafya)”; bu bilim dalının akademik eğitim ve öğretim almış, deneyimli ve birikimli uzmanlarının ortak adı ise “yazıt bilimci”dir (“epigraphist”tir / “epigrafist”tir). Yazıt bilimi farklı konularda, farklı objeler üzerine yazılmış / işlenmiş yazıtlarla [ve diğer grafiksel dil öğeleriyle (petroglifler, damgalar...)] ilgili araştırma ve incelemeler yapan; pek çok bilim dalıyla (tarih, sanat tarihi, coğrafya, lengüistik, paleograf, paleontoloji, arkeoloji, antropoloji, etnoloji, nümismatik, fotogrametri, jeodezi...) yakın ilişkisi olan bir bilim dalıdır. Yazıt bilimci ise yazıt biliminin temel ilkelerini, yöntemlerini ve tekniklerini bildiği kadar anılan bilim dallarının temel prensiplerini ve kurallarını da bilen; onlardan yararlanan kişidir. Bir yazıtı bulmak, ayrıntılı olarak belgelemesini yapmak, paleografik ve kaligrafik özelliklerini tespit etmek, okuyup çözümlemek, içeriğine vakıf olmak, dil ve üslup özelliklerini ortaya koymak, dönemini ve önemini belirlemek, yayımlayıp ilgisine ulaştırmak... yazıt bilimcilerin mesleklerinin gereğidir. Ancak yazıtla yazıt bilimci arasındaki ilişki hiçbir zaman bu kadar basit olmamıştır. ... Bu bağlamda yazıt bilimci yazıtı yalnızca objektifine, kitabına, makalesine, bildirisine, tuvaline, geçimine malzeme kılan değil; yazıtı seven, koruyan, ona zarar vermeyen / verdirmeyen onun için emek sarf eden kişidir (Alyılmaz, 2010a, s. 313-314; Alyılmaz, 2018a, s. 117-126).

Yazıtların, diğer epigrafik öğelerin ve anıt mezar alanlarının, korunmaları, yayımlanmaları ve tanıtımlarının yapılması hususunda içinde ve merkezinde yazıt bilimcilerin olduğu bir “Bilim Kurulu”nun oluşturulması, hem mevcut sorunların çözülmesine hem de yapılan yanlışların düzeltilmesine katkı sağlayacaktır.

• Bilge Tonyukuk Yazıtları:

Baın Tsokto bölgesinde bulunan Bilge Tonyukuk Yazıtları, Bilge Tonyukuk’un bizzat kendisi tarafından diktirilmiş iki bengü taştan oluşmaktadır. Bengü taşlardan birincisi 245 cm; ikincisi ise 213 cm yüksekliğindedir. Yazıtlardan birincisi 35 satır; ikincisi ise 27 satır (toplam 62 satır) (Kök)türk harfli metni üzerinde barındırmaktadır.

Bilge Tonyukuk Yazıtları’ndan birinci yazıtın batı yüzünün en üst kısmında; ikinci yazıtın ise kuzey yüzünün alt kısmında (zamanla toprak altında kalan kısmında) Bilge Tonyukuk’un mensup olduğu boyun damgası (∇) bulunmaktadır.

Foto 21: Bilge Tonyukuk Yazıtları’ndan I. yazıtın batı yüzünün tepelik kısmındaki boyun damgasını ve yazıtın batı yüzünün ölçülerini yansıtan tasarımın görüntüsü⁷ (Ölçüm: C. ALYILMAZ, M. YAKAR vd.; Tasarım: L. ALYAP; Alyılmaz, 2021a, s. 182)

⁷ Bilge Tonyukuk Yazıtları’nın ayrıntılı görüntüleri, çizimleri, özgün metinleri, çeviri yazıları ve Türkiye Türkçesine aktarımları hakkında en yeni ve en güvenilir kaynak olarak bk. Alyılmaz, 2005, s. 177-250; Alyılmaz, 2021a.

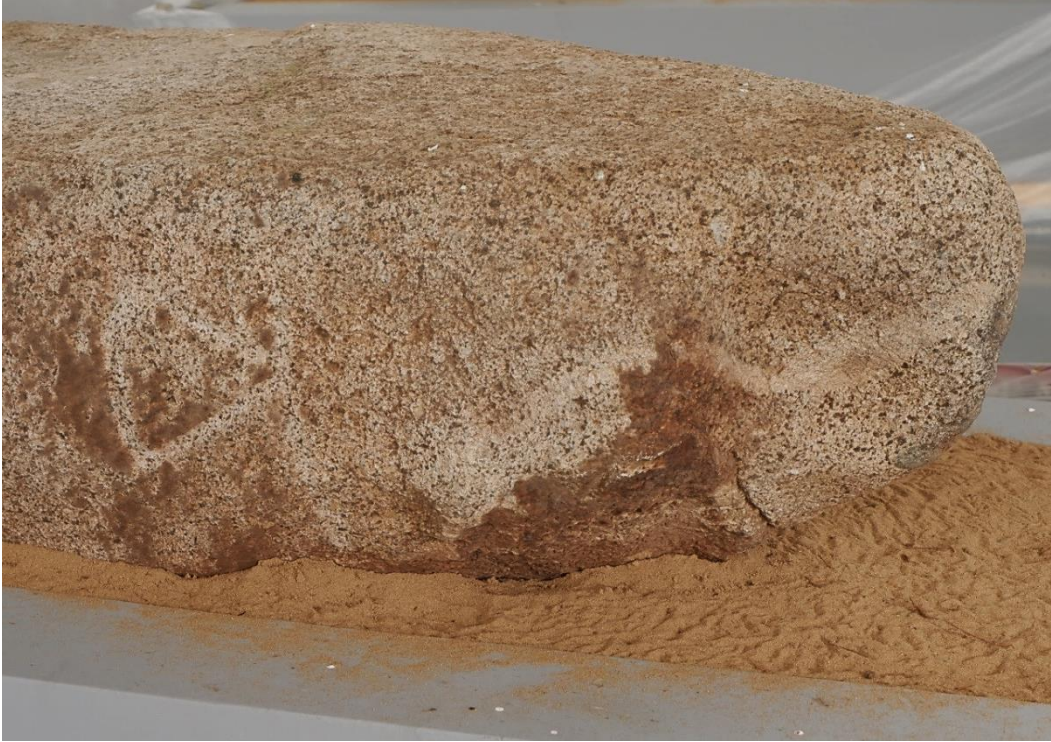

Foto 22-23: Bilge Tonyukuk Yazıtları'ndan II. yazıtın kuzey yüzünün alt kısmındaki boy damgasının (∇) genel ve yakın görüntüleri (Foto: Oğuz, 2023, s. 261-262)

Bilge Tonyukuk Yazıtları’nın hangi tarihte yazıldıkları / dikildikleri ise kesin olarak bilinmemektedir. Ancak yazıtların 712-716 yılları arasında yazılmış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Nitekim 711 yılında Batı Türk Kağanlığı ve Soğdlar üzerine yapılan seferler sonrasında Bilge Tonyukuk ile (bu seferlerin yapılmasına karşı olan) Kapgan Kağan’ın arası açılmış; Kapgan Kağan söz konusu seferlerin büyük başarıyla sonuçlanmasına rağmen Bilge Tonyukuk’u bütün görevlerinden uzaklaştırmış; Bilge Tonyukuk da atalarının yaşadığı topraklara [Togla Ögüz (Tola / Tuul Irmağı) çevresine] bugünkü Baın Tsokto bölgesine dönmüş ve yazıtlara ait metinleri burada yazmış ve diktirmiştir.

Giriş, gelişme ve sonuç bölümleri olan; tarih konulu bir belgeselin senaryosu niteliğindeki metinlerde Bilge Tonyukuk, II. Türk Kağanlığı Dönemi’ne (özellikle de Kutluk İleriş Kağan ve Kapgan Kağan Dönemleri’ne) ait olayları başarılı bir kurguyla nakleder.

Halkının kültürünü, dilini, edebiyatını, sanatını çok iyi bilen Bilge Tonyukuk, bu yazıtlara ait metinlerde deyimleri, vecizeleri atasözlerini ustaca kullanmıştır. Onun hedef kitesini etkilemek ve mesajını kalıcı kılabilmek için hem konuşma dilinin inceliklerinden hem de söz sanatlarından ustaca yararlandığı; bazı cümlelerde duygularını ve düşüncelerini aliterasyonlu, ölçülü, duraklı, uyaklı ve ritmik bir şekilde ifade ettiği görülür. Bu tür cümleler “Bilge Tonyukuk”un yaşayışının, inanışının, destansı hayatının ürünü olan yazıtların metinlerine mensur şiir tadı katmıştır (Alyılmaz, 2020c, s. 216-229).

yagımız tegre uçuk teg erti biz ang (t)eg ertimiz: *Düşman[lar]ımız [etrafımızdan] uçup / kaçıp [gitmiş] gibiydiler; biz [ise] onları [her an yakalamaya hazır] akdoğanlar gibiydik* (BT 8 / I-G 1; Alyılmaz, 2021a, s. 321).

ol sabıg eşidip tün udısıkım kelmedi küntüz olursıkım kelmedi: *O söz(ler)i işitince gece uyuyasım gelmedi; gündüz oturasım gelmedi* (BT 12 / I-G 5; Alyılmaz, 2021a, s. 325).

altun yışıg yolsızın aşdımız irtiş ögüzüg keçigsizin keçdimiz: *Altun (Altay) Orman[lar]ı’nı / Dağ[lar]ı’nı yolsuz (yol olmadan) aştık; İrtiş Irmağı’nı geçitsiz (geçit / köprü vb. olmadan) geçtik* (BT 35 / I-K 11; Alyılmaz, 2021a, s. 359).

tılıg kelürti sabı antag yarış yazıda on tümen sü terilti tir ol sabıg eşidip begler koop yanalım arıg ubutu yiği tidi ben anca tir men ben bilge tonyukuk altun yışıg aş keltimiz irtiş ögüzüg keçe keltimiz kelmiş alp tidi tuymadı tengri umay ıduk yir sub basa birti erinç neke tezer biz öküş tiyin neke koorkur biz az tiyin ne basınalım tegelim tidim tegdimiz yulıdımız ekinti küün örtçe kızıp kelti süngüşdümüz bizinte eki uçı singarça artuk erti tengri yarlıkaduk üçün öküş tiyin koorkmadımız süngüşdümüz: *[Bir] muhbir [bu sırada] yeni bir haberi / bilgiyi getirdi. [Onun getirdiği] haber şöyle[ydi]: “Yarış Ovası’nda on tümen (yüz bin) asker toplandı.” diyor. Bu haberi işitince beyler hep [birlikte:] “Geri dönelim; temizin utancı, [kirlininkinden] iyi[dir] (Yenilmemişin utancı yenileninkinden daha iyidir.)” dedi[ler]. Ben Bilge Tonyukuk şöyle derim (dedim): “Altun (Altay) Orman[lar]ı’nı / Dağ[lar]ı’nı aşarak geldik; İrtiş Irmağı’nı geçerek geldik. [Düşmanlar buraya kadar gelişimiz için de] “Zor! (Gelemezler!)” dedi[ler]. [Ancak onlar gelişimizden] haberdar [bile] olmadı[lar]. [Çünkü] Tanrı, Umay (melek[ler]), kutsal yer[lerin] [ve] su[ların sahipleri] [onların] basiretlerini bağladı. [İşte bütün bunlar ortadayken] niçin [geri dönüp] kaçıyoruz? [Onlar sayıca bizden] çok diye niçin korkuyoruz? [Biz sayıca onlardan] azız diye niçin yenilelim / yenilecekmiz? Saldıralım.” dedim. Saldırdık; [onları] bozguna uğrattık. İkinci gün [düşmanlarımız] ateş gibi kızıp (kızgın ateş gibi) [üzerimize] geldi[ler]. [Onlarla] mızraklarla / göğüs göğse savaştık. [Onların saldırdıkları] iki cephe [de] [sayıca]*

bizden [neredeyse] yarı yarıya fazla idi. Tanrı lütfettiği[i] için [onlar sayıca bizden] çok diye [onlardan] korkmadık. [Onlarla] mızrak mızrağa / göğüs göğse savaştık (BT 36-41 / II-B 1-6 Alyılmaz, 2021, s. 365-370).

tün udımatı küüntüz olurmatı kızıl kanım töküti kara terim yügürti işig küçüg birtimök uzun yelmeg yeme ıdtımok: Gece uyumadan gündüz oturmadan; kızıl kanımı dökerek, kara terimi akıtarak iş[im]i güc[üm]ü [bu sefer de ona] verdim. Uzak [diyarlara kadar] öncü kuvvetler gönderdim (BT 51-52 / II-D 1-2; Alyılmaz, 2021a, s. 387-388).

bu türük bodun ara yaraklıg yagıg yeltürmedim tügünlüg atıg yügürtmedim: Bu Türk halkı[nın] ara[sına] / iç[ine] silahlı düşman[ları] sokturmadım; [onların] [kuyrukları] düğümlü / bağlı at[ları]nı [ülkemde] dolaştırmadım (BT 54 / II-D 4; Alyılmaz, 2021a, s. 390).

Bilgeliğinin, bilgisinin, gücünün ve birikiminin farkında olan Bilge Tonyukuk, Türk boy ve topluluklarının birlik ve bütünlük içinde yaşamaları; yöneticilerinin, danışmanlarının ve kumandanlarının da “tıpkı kendisi gibi” bilge ve alp olmaları hâlinde milletin hiçbir sıkıntısı olmayacağını diktirmiş olduğu yazıtların farklı satırlarında son derece veciz bir şekilde şöyle ifade etmektedir:

yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş yinçe erklig üzgeli uçuz yuyka kalın bolsar topulguluk alp ermiş yinçe yogun bolsar üzgülük alp ermiş: [Herhangi bir şey] yufka iken onu delmek kolay imiş; [herhangi bir şey] ince iken onu koparmak [da kolay imiş.] Yufka [olan bir şey eğer] kalınlaşırsa [onu] delmek zor imiş. İnce [olan bir şey de eğer] yoğun olursa [onu] koparmak zor imiş (BT 13-14 / I-G 6-7; Alyılmaz, 2021a, s. 326-327).

özüm karı boltım ulug boltım neng yirdeki kaganlıg bodunka bin tegi bar erser ne bungı bar erteçi ermiş: Kendim yaşlandım; kocadım. (Ancak) herhangi (bir) yerdeki kağanlı millette benim gibisi olduktan sonra, o milletin ne sıkıntısı olacaktı (BT 56-57 / II-D 6-7; Alyılmaz, 2021a, s. 392-393).

Foto 24: Bilge Tonyukuk ve Bilge Tonyukuk Yazıtları'yla ilgili olarak Görsel Sanatlar Uzmanı Levent ALYAP tarafından hazırlanmış bir tasarımın görüntüsü (Alyılmaz, 2021a, s. iç kapak)

• Sonuç ve Öneriler:

• Bilge Tonyukuk’un soy kökü ve hangi Türk boyundan olduğu hakkında bilim insanları arasında tartışmalar bulunmaktadır. Son zamanlarda yapılan araştırma ve incelemeler ile arkeolojik bilgi, bulgu ve belgeler onun ömrünün son zamanlarını geçirdiği ve yazıtlarını diktirdiği Baın Tsokto bölgesinde / Tola Vadisi’nde yaşayan (adlarına MS 330 yılında Çin kaynaklarında [Chin-Shu] rastlanan) Bugu boyundan olduğuna işaret etmektedir. Bilge Tonyukuk’un da mensup olduğu Bugu / Pu-ku boyunun önce Tölis / Töles sonra Sir Tarduş birlikleri içinde yer aldıkları bilinmektedir. Ancak hem Bugu / Pu-ku boyu hem de onun da içinde yer aldığı Tölis / Töles ve Sir Tarduş birlikleri hakkında ülkemizde ve yurt dışında yeterli araştırma ve inceleme eserlerinin yayımlandığını söylemek mümkün değildir. Üniversitelerin ilgili enstitülerinde ve bölümlerinde Bugular / Pu-kular, Dokuz Oğuzlar, Tölisler / Tölesler, Sir Tarduşlar hakkında lisansüstü tezler hazırlatılmalı; söz konusu Türk boy ve topluluklarının yaşadıkları bölgelerde yüzey araştırmaları yapılarak arkeolojik kazılar gerçekleştirilmeli; elde edilecek veriler ışığında Bilge Tonyukuk’un mensup olduğu boy ile ilgili ayrıntılı bilgiler ilgilileriyle paylaşılmalıdır.

• Boyla Baga Tarkan Bilge Tonyukuk, II. Türk Kağanlığı Dönemi’ne (Kutluk İltiş Kağan, Kapgan Kağan ve Bilge Kağan dönemlerine) damgasını vurmuş bilge, deneyimli ve savaşçı bir kişidir. Bilge Tonyukuk, II. Türk Kağanlığı Dönemi’nde Türk milletinin tekrar özgür ve bağımsız bir devlet kurmasında; Türk birliğinin sağlanmasında; içeride ve dışarıda büyük başarıların ve kazanımların elde edilmesinde danışman, sözcü ve komutan olarak büyük katkılar sağlamış; adı bu sebeple de kağanlarla birlikte anılmış; zaman zaman da onların önüne geçer hâle gelmiştir.

• Bilge Tonyukuk hayatta iken toplam 62 satırdan oluşan (Kök)türk harfli iki bengu taş / yazıt diktirmiştir. Bilge Tonyukuk’un bizzat kendisi tarafından anlatılan hayat hikâyesi, yaptıkları ve yazdıkları onun gerçek bir dâhi olduğunu / olağanüstü özellikler taşıdığını; bu yüzden dönemine damgasını vurduğunu ve ününün de bugüne kadar gelip ulaştığını göstermektedir. Bu sebeple Bilge Tonyukuk’un örnek hayat hikâyesiyle ve hedefleriyle ilgili bilgilere ders kitaplarında yer verilmeli; Bilge Tonyukuk Yazıtları’na ait metinler her seviyeden okuyucunun okuyup anlayacağı şekilde Türkiye Türkçesiyle, Türk lehçeleriyle ve diğer dillerle yayıma hazırlanarak ilgilileriyle buluşturulmalıdır.

• Bilge Tonyukuk, (babaları Kutluk İltiş Kağan öldüğünde sekiz yaşında olan) Bilge Kağan’ın ve (yedi yaşında olan) Köl Tigin’in yetişmelerinde, onların çok iyi komutan ve çok iyi yönetici olmalarında büyük rol oynamış “usta öğretici”, “usta eğitimci”, “usta savaşçı”, “usta kılavuz” ve “gerçek bir rol model”dir. Eğer Bilge Tonyukuk olmasaydı belki de II. Türk Kağanlığı Dönemi’nde kazanılan savaşların büyük bölümü kazanılamazdı ve elde edilen başarılar da elde edilemezdi. Bu bağlamda Bilge Kağan ve Köl Tigin böyle çok yönlü olarak yetiştirilmezlerdi; onların adları bu kadar ön plana çıkmazdı; Orhun Yazıtları da yazılmazdı. Metinleri Bilge Kağan’a ait olan / Bilge Kağan tarafından oluşturulan Köl Tigin Yazıtı’nın ve Bilge Kağan Yazıtı’nın metinlerindeki dil ve üslup özellikleri de Bilge Tonyukuk’un tesirini açıkça gösterir ve kanıtlar niteliktedir. Bu sebeple hem Türkiye’de hem Türk Dünyası’nda Bilge Tonyukuk’un adını yaşatmak, yaptıklarını unutturmamak ve hedeflerini gerçekleştirmek için bilim ve kültür merkezlerine (üniversitelere, enstitülere, kampüslere...) onun adı verilmeli; yeni doğan erkek çocuklara onun adı konulmalıdır. (Bilge Tonyukuk’un çok iyi bir komutan, yönetici ve istihbaratçı olduğu da göz önünde bulundurularak Millî Savunma Bakanlığının / Türk Silahlı Kuvvetlerinin ve Türk Dünyası’ndaki istihbarat teşkilatlarının eğitim kurumlarının veya kampüslerinin önemli olanlarının birkaçına “Bilge Tonyukuk”un adı verilmelidir).

• “Hâkim güç” ve “yönetici” olarak Asya coğrafyasının büyük bölümünü elinde tutan Türk boy ve topluluklarının farklı sebeplerle tarih sahnesinden çekilmelerinden sonra öteden beri bazen aynı ve bazen de yakın coğrafyalarda Türklerle birlikte yaşayan Moğolların “hâkim güç” ve “yönetici” olarak iş başına geçtikleri, Türk boy ve topluluklarıyla iş birliği yaparak farklı dönemlerde başta Asya kıtası olmak üzere dünyanın birçok bölgesine hâkim oldukları inkâr edilemez bir gerçektir. Tarihî kaynaklar ve mevcut tarihî eserler, iş başına geçen Moğolların, Moğolistan’daki Türk kültür ve uygarlık eserlerine önem verdiklerini, onları kendilerinin de tarihî mirası olarak kabul edip koruduklarını göstermektedir. Mevcut Moğol yetkililerin de “eski Türk anıtlarının ve yazıtlarının yerlerinde korunmaları” hususunda en azından atalarının gösterdiği kadar ilgiyi ve hassasiyeti göstermeleri gerekir. Nitekim tarihî özelliğe sahip herhangi bir eser (bir anıt, yazıt, kültür ve uygarlık eseri) hangi devlete, millete, boya, soya, topluluğa ait olursa olsun bugün hangi ülkenin sınırları içinde bulunuyorsa o ülkenin / o devletin “en değerli kültürel varlığı” ve öncelikli olarak korunması gereken “millî serveti”dir. Günümüzde Moğolistan sınırları içinde bulunan ve farklı milletlere, devletlere, boylara, topluluklara ait tarihî kültür ve uygarlık eserleri de öncelikle Moğolistan Cumhuriyeti’nin “en önemli kültürel varlıkları”dır. Onların korunmaları, restorasyonları, konservasyonları, tanıtımlarının yapılması elbette öncelikli olarak Moğolistan Cumhuriyeti’ndeki yetkili makamları ilgilendirir. Sonrasında konunun muhatapları, eserlerin ait oldukları mirasın sahipleri olan devletler, milletler ve uluslararası kurum ve kuruluşlardır. Tarihî eserlerin uluslararası kurum ve kuruluşları ilgilendirmesinin temelinde ise bu eserlerin “insanlık tarihinin ortak eserleri” olarak kabul edilmeleri bulunmaktadır (Alyılmaz, 2022, s. 31-32). Eski Türk anıtlarına ve yazıtlarına bu bağlamda Bilge Tonyukuk Yazıtları’na UNESCO tarafından büyük ilgi gösterilmesinin, 2020 yılının “Bilge Tonyukuk Abidesinin Dikilişinin 1300. Yıl Dönümü” dolayısıyla “Bilge Tonyukuk Yılı” olarak kutlanmasının, Orhun Yazıtları’nın çözümleniş tarihine (15 Aralık 1893) ithafen 15 Aralık gününün “Dünya Türk Dili Ailesi Günü” olarak kabul edilmesinin kaynağını da aynı gerçek oluşturmaktadır.

• Türkiye Cumhuriyeti’ndeki ve Türk Cumhuriyetleri’ndeki bazı bilim insanlarının Moğolistan’daki bazı kurum ve kuruluşlardaki bilim insanlarıyla birlikte eski Türk yazıtlarını da içinde barındıran anıt mezar alanlarında kazılar yaptıkları, “kendilerince” gerekli görüp çok önemli eski Türk yazıtlarını ve eserlerini farklı müzelere ve depolara taşıdıkları bilinmektedir. Ait oldukları yerlerin “tapu senetleri”, “etnik - kültürel kimlik belgeleri” ve “ölümsüzlük abideleri” durumundaki eski Türk yazıtlarının “bulundukları yerlerde korunmaları” için Türkiye Cumhuriyeti’ndeki, Moğolistan Cumhuriyeti’ndeki, Türk Dünyası’ndaki ve diğer ülkelerdeki bilim insanları ve ilgili kurum ve kuruluşlar arasında irtibat sağlanmalı; yazıtların gerçek muhataplarının yazıt bilimciler, kurum olarak da Türkiye Cumhuriyeti adına Türk Dil Kurumu (Yazıt Bilimi Bilim ve Uygulama Kolu) olduğu hiçbir zaman unutulmamalı; Türk Dil Kurumu yetkilileri de üzerlerine düşen görevin ve sorumluluğun gereğini yaparak eski Türk yazıtlarıyla ciddi anlamda ilgilenmelidirler. (Türk Dil Kurumu Yazıt Bilimi Bilim ve Uygulama Kolu’nun görevleri, faaliyetler alanları, sorumlulukları vd. hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Alyılmaz, 2023b, 32-66).

• Moğolistan’daki ve diğer ülkelerdeki eski Türk yazıtlarıyla ve bu bağlamda da eski Türk kültür ve uygarlık eserleriyle ilgili önemli kararların alınması ve uygulanması hususunda Türk Dil Kurumunun ev sahipliğinde çalıştaylar düzenlenmeli; çalıştaylara Türkiye’den ve diğer ülkelerden ilgili kurum ve kuruluşların temsilcileri katılmalı ve uluslararası kanunlar çerçevesinde alınacak kararlar ilgili ülkeleri ve konunun muhatabı herkesi bağlayıcı olmalıdır.

• Yazıtların, diğer epigrafik öğelerin (damgaların, kaya üstü tasvirlerin...) ve anıt mezar alanlarının korunmaları, bilimsel-akademik yöntemlerle yayımlanmaları, tanıtımlarının yapılması en önemlisi de farklı ülkelerdeki eski Türk kültür ve uygarlık eserleriyle ilgili mevcut sorunların çözülmesi ve yapılan yanlışların düzeltilmesi için içinde ve merkezinde yazıt bilimcilerin olduğu bir “Bilim Kurulu” oluşturulmalıdır.

• Bilge Tonyukuk Yazıtları’nı korumak amacıyla yaptırılan (ve edinilen bilgilere göre 2026 yılının bahar aylarında açılması planlanan) müzede Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi’nde bulunan ve daha önce farklı müzelere (Zanabazar Güzel Sanatlar Müzesine, Milli Tarih Müzesine, Cengiz Han Müzesine...), enstitülere (Moğolistan Arkeoloji Enstitüne...) ve depolara taşınan eserlerin de (heykellerin, kullanım ve süs eşyalarının, yazıt parçalarının) sergilenmeleri sağlanmalıdır (Alyılmaz, 2001, s. 11-18; Alyılmaz, 2003, s. 181-199; Alyılmaz, 2011, s. 87-109) Bu bağlamda Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi’nde daha önce yapılan kazılarda ortaya çıkarılan bütün eserlerin, “III. Bilge Tonyukuk Yazıtı” olarak da bilinen ve Bilge Tonyukuk Barkı’nın duvarlarına ait olduğu düşünülen yazıtta ait parçaların da söz konusu müzede sergilenmeleri ihmal edilmemelidir.

• 15 Aralık gününün, Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Teşkilatı’nın (UNESCO) 03 Kasım 2025 tarihinde yapılan 43. Konferansı’nda gerçekleştirilen oturumda kabul edilen kararla “Dünya Türk Dili Ailesi Günü” olarak ilan edilmiş olması son derece anlamlıdır. “Dünya Türk Dili Ailesi Günü”nün Türk Dünyası’nda toplumun her seviyesinde yaygınlaştırılarak aynı bilinç ve coşkuyla kutlanması, bu günün benimsenmesini ve sürekliliğini sağlayacaktır. Türk Dünyası’nda Gaspıralı İsmail’in “*Dilde, fikirde, işte birlik!..*” parolasının / hedefinin gerçekleştirilmesi, istenilen seviyede birlikteliğin, kaynaşmanın sağlanabilmesi, alınan kararların uygulanabilmesi için Cengiz ALYILMAZ ve Semra ALYILMAZ tarafından hazırlanan (daha sonra başkaları tarafından kendilerine mal edilmeye çalışılan), konunun uzmanları tarafından çok beğenilen “Türk Dünyası Vatandaşlığı Projesi”nin hayata geçirilmesi, yol gösterici olacaktır (Alyılmaz, C., 2015b, s. 69-76; Alyılmaz, S., 2015, s. 77-85; Alyılmaz ve Alyılmaz, 2024, s. 78).

Foto 25: “Türk Dünyası Vatandaşlığı Projesi” ile ilgili olarak
Görsel Sanatlar Uzmanı Levent ALYAP tarafından hazırlanmış bir tasarımın görüntüsü

Kaynaklar

- Alyılmaz, C. (2001). Bilge Tonyukuk Yazıtları üzerine birkaç düzeltme. *TDAY Belleten* 2000, 11-18.
- Alyılmaz, C. (2003). Moğolistan’da eski Türk kültür ve medeniyetine ait bazı eserler ve bulundukları yerler. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (21), 181-199.
- Alyılmaz, C. (2005). *Orhun Yazıtları’nın bugünkü durumu*. Ankara: Kurmay Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2008). Moğolistan’da bulunmuş (Kök)türk harfli bir yazıt parçası. *Türk Dilleri Araştırmaları Festschrift in Honor of Talat Tekin*, (18), 49-60.
- Alyılmaz, C. (2010a). Yazıt bilimi ve eski Türk yazıt bilimi. *I. Uluslararası Uzak Asya’dan Ön Asya’ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni, 18-20 Kasım 2009*, 313-314, Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2010b). 2010 yılı itibarıyla Höşöö Tsaidam bölgesi ve Orhun vadisi. *Dil Araştırmaları*, 7(7), 9-59.
- Alyılmaz, C. (2011). Zanabazar Güzel Sanatlar Müzesindeki Türk eserleri. *Ötüken’den İstanbul’a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010)*, 87-109, İstanbul: İBB Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2015b). “Türk Dünyası vatandaşlığı”na doğru. *Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4(1), 69-76.
- Alyılmaz, C. (2018a). Yazıt bilimci kimdir? *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (42), 117-126.
- Alyılmaz, C. (2018b). (Kök)türk harfli yazıtlarla ilgili sorunlar. *Türk Moğol Tarihi*, 303-319, (ed. K. Yıldırım), İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2020a). “Türk”, “Türkçe” ve “Türk Dili” kavram işaretleri üzerine. *Türkçe Eğitiminin Güncel Sorunları*, 1-44, (ed. C. Alyılmaz, O. Er ve İ. Çoban), Ankara: Eğiten Kitap.
- Alyılmaz, C. (2020b). Bilge Tonyukuk Yazıtları’nın yazı çevirimleri nasıl yapılmalıdır? *Bilge Tonyukuk Yazıtı’nın Dikilişinin 1300. Yılı Unesco 2020 Bilge Tonyukuk Yılı Anısına Tonyukuk Kitabı*, 31-40, (yay. haz. K. Yıldırım), İstanbul: Türk Ocakları İstanbul Şubesi - Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2020c). Bilge Tonyukuk’un anısına düzenlenen I. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Sempozyumu’un ardından. *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi*, 1(2), 216-229.
- Alyılmaz, C. (2021a). *Bilge Tonyukuk Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2021b). Bilge Tonyukuk ve yazıtları IX. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı, Ankara, Türkiye, 26 Eylül 2021*, 209-217, Ankara: TDK Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2021c). Bilge Tonyukuk Yazıtları’nın ölçüleri üzerine. *III. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğretimi Sempozyumu, Türkiye, 20-21 Mayıs 2021*, 135-143, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2021d). Bilge Tonyukuk’u sürgüne kim gönderdi? *Uluslararası Yunus Emre ve Düinden Bugüne Türkçe Sempozyumu, 10 Haziran 2021*, 17-26, (ed. N. Ildırı ve H. Kotan), <https://ekitap.atauni.edu.tr/index.php/uluslararasi-yunus-emre-ve-duinden-bugune-turkce-sempozyumu-bildiriler-kitabi/>

- Alyılmaz, C. (2022). Moğolistan’daki eski Türk eserleriyle ilgili güncel sorunlar ve bazı çözüm önerileri. *Ötüken’den Anadolu’ya Türk-Moğol Tarihinde Yeni Araştırmalar*, 29-49 (ed. K. Yıldırım), İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2023a). Bilge Tonyukuk’un kimliği, bilgeliği ve yazıtları üzerine. *Patriarh oteçestvennoy Tyurkologii: Sbornik statey pamyati D. D. Vasil’eva*, 11-20, (ed. A. D. Vasil’ev), Moskova: Institut Vostokovedeniya Rossiyskoy Akademii Nauk.
- Alyılmaz, C. (2023b). Türk Dil Kurumu Yazıt Bilimi Bilim ve Uygulama Kolu. *Tarihte Türkler ve Moğollar*, 32-66, (ed. K. Yıldırım), İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- Alyılmaz, S. (2015). Türk Dünyası vatandaşlığı projesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4(1), 77-85.
- Alyılmaz, S. ve Alyılmaz, C. (2024). Kadın araştırmacıların alan araştırmalarında karşılaştıkları sorunlar ve çözüm önerileri. *Dil ve Kültür (Araştırmalar-İncelemeler)*, 71-80, (ed. C. Alyılmaz, S. Alyılmaz, O. Er), İzmir: Duvar Yayınları.
- Ayar, E. (2024). Bilge Tonyukuk Yazıtları’nın yeni baskısı üzerine. *Bürküt Türk Dünyası Dergisi*, 3(2), 212-234.
- Aydın, E. (2019). *Türklerin bilge atası Tonyukuk*. İstanbul: Kronik Yay.
- Batbold, G. (2017). *Martagdsan Pügü Aimag*. Ulaanbaatar: Soyombo Printing.
- Battulga, Ts. (2018). 2016-2017 yıllarında Moğolistan’daki Türkoloji çalışmaları. *Türk Moğol Tarihi*, 281-301, (ed. K. Yıldırım), İstanbul: Bilgeoğuz Yay.
- Baykuzu, T. D. (2014). T’ang Hanedanlığı’nın büyük Türk generali Pu-ku Huai-en. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54(1), 377-400.
- Can, T. (2020). Bilge Tonyukuk ile ilgili son gelişmeler Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi (MOTAP). *Bilge Tonyukuk Yazıtı’nın Dikilişinin 1300. Yılı Unesco 2020 Bilge Tonyukuk Yılı Anısına Tonyukuk Kitabı*, 605-623, (yay. haz. K. Yıldırım), İstanbul: Türk Ocakları İstanbul Şubesi - Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları.
- Chang, J. (1968). *Tang Devrindeki Doğu Göktürkleri hakkında yeni belgeler (-Tse-fu-yüan-kuei ve Tzu-chih T’ung-chien’e göre- 618-745)*. Taipei.
- Chen Hao. (2021). *A History of the Second Türk Empire (ca. 682-745 AD)*. Leiden - Boston: Brill.
- Doğru, M. (2022). Cengiz Alyılmaz’ın Bilge Tonyukuk Yazıtları adlı eserine dair. *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi*, 3(1), 93-101.
- Eberhard, W. (1996). *Çin’in şimal komşuları*. (çev. N. Uluğtürk), Ankara: TTK Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk bengü taşları*. İstanbul: Dergâh Yay.
- Erdal, M., & Chen, Hao. (2017). The Khočo Toñukuk tradition in runiform, Uyghur and Chinese sources. *Central Asiatic Journal*, 60/1-2, *Migration and Nation-Building in Central and Western Asia: Turkic Peoples and Their Neighbours (II)*, 109-117.
- Erdenebold, L. (2011). İssledovaniye sarkofagov Uygurskih Aristokratov na territorii Mongolii. *Drevnie Kul’turi Mongolii i Baykal’skoy Sibiri*. 2, İrkutsk, 500-510.
- Erdenebold, L., & Tserendorj, Ts. (2015). İssledovaniye grobnits s zahoroneniymi vel’moj Aymaka “Pugu”. *Aktualniye Voprosı Arheologii i Etnologii Tsentral’noy Azii*. İrkutsk, 455-462.

- Giraud, R. (1961). *L'Inscription de Baïn Tsokto*. Paris: Librairie d'Amerique et d'Orient. Adrien-Maisonneuve.
- Hirth, F. (1897). Nachworte zur Inschrift des Tonyukuk. Beiträge zur Geschichte der Ost-Türken im 7. und 8. Jahrhundert nach chinesischen Quellen. *W. Radloff, Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Neue Folge*, Sankt-Peterburg, 1-150.
- Klyashtorniy, S. G. (1966). Tonyukuk-Aşıde Yuan'çjen. *Tyurkologičeskiy Sbornik 1966*, 201-205.
- Luó, Xīn (2006). “再说噶欲谷其” Zai shuo Tunyugu qiren. *Wenshi*, <http://academic.ancientbooks.cn/docLunzhu/lunzhuPeriodView.aspx?id=1421207>, 76/3, 97-104.
- Luó, Xīn (2008). 吉木萨尔二工河古突厥文刻铭的调查与思考, An Investigaion and Reflection on the Old Turkic Inscription of Ergonghe Site in Jimsaer. *Literature & History of the Western Regions 西域文史*, 3, Pekin, 1-7.
- Luó, Xīn (2009a). “再说噶欲谷其人” Zaishuo Tunyugu Qiren, *中古北族名号研究 Zhonggu beizu minghao yanjiu Studies on the Titulary of Medieval Inner Asian Peoples*, *北京大学出版社*, 2009年3月, 213-224.
- Luó, Xīn (2009b). 《中古北族名号研究》（北京大学出版社, 2009年、Orta Çağda Çin'in Kuzeyindeki Milletlerde “Unvan”. Pekin.
- Oçir, A., & Erdenebold, L. (2012). *Nuudelçdiyn Urlagiyn Galerey*. Ulaanbaatar.
- Oğuz, A. Y. (2023). Moğolistan'daki Türk kültür ve uygarlık eserlerinin bugünkü durumu. *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi*, 4(3), 245-280. <http://dx.doi.org/10.46321/bugu.135>.
- Sprengling, M. (1986). Tonyukuk Kitabesi: eski bir Türk şaheseri. *Erdem*, 2(6), 717-727, (çev. M. İnhan).
- Tekin, T. (2003). *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Yıldız Yay.
- Thomsen, V. (2019). *Orhon Yazıtları araştırmaları Orhon ve Yenisey Yazıtları'nın çözümü ilk bildiri V. Thomsen tarafından çözülmüş Orhon Yazıtları Yenisey Yazıtları'ndaki iyi değerlendirilmemiş bir harf Turcica*. (çev. ve yay. haz. V. Köken), Ankara.
- Togan, İ. (2001). Göktürklerle ilgili Çince kaynaklarda söylem: Chiu T'ang-shu'dan örneklerle. *TDAY Belleten 2000*, 352-366.
- Togan, İ. (2008). 7 ve 8. yüzyıllarda Çin ve Türk resmî tarih anlayışına farklı yaklaşımlar. Ankara: TÜBA Yayınları.
- Togan, İ. (2013). Çin'de yetişmiş bir kadim Türk devlet adamı. *Yalım Kaya Bitigi Osman Fikri Sertkaya Armağanı*, 563-577, (yay. haz. H. Şirin ve B. Gül), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Togan, İ., Kara, G. ve Baysal, C. (2006). *Çin kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu) 194a: “Türkler bölümü” (açıklamalı metin neşri)*. Ankara: TTK Yayınları.

Elektronik Kaynaklar

- <https://atolyeteati.com/mogolistan-vezir-tonyukuk-kazi-alani-ve-muzesi>; erişim: 17.11.2025.
- <https://www.unesco.org.tr/Home/AnnouncementDetail/261>; erişim: 17.11.2025.
- <https://www.unesco.org.tr/Home/AnnouncementDetail/6592>; erişim: 17.11.2025.

Extended Abstract

December 15th was declared “World Turkic Language Family Day” by a resolution adopted at the 43rd session of the United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization (UNESCO) conference, held in Samarkand, the historic city of Uzbekistan, on November 3, 2025. December 15, 1893, is the date on which the news of the decipherment / reading of the Orkhon Inscriptions was announced to the scientific world and the public by Vilhelm THOMSEN at the Royal Danish Academy of Sciences. The recognition of December 15th as “World Turkish Language Family Day” is extremely significant due to this date. To realize Gaspıralı İsmail Bey’s goal of “Unity in language, in thought, in work!” in the Turkic World, to achieve the desired level of unity and integration, and to implement the decisions made, the Turkic World Citizenship Project, developed by Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ and Prof. Semra ALYILMAZ (and later claimed by others), must be implemented.

For 2020, the Republic of Turkey’s proposal, with the support of Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Mongolia, and Uzbekistan, included the “1300th Anniversary of the construction of the Tonyukuk Monument” in the celebration program. However, the celebrations were not held at the desired level due to the coronavirus / COVID-19 pandemic. Since most of the activities were held online, a limited number of people were able to attend the celebration programs; unfortunately, neither Tonyukuk nor the Tonyukuk Monument nor the Tonyukuk Inscriptions could be presented as desired.

Bilge Tonyukuk served as an advisor, spokesman, and commander during the reigns of Kutluk İlteriş Kagan (682–692), Kapgan Kagan (692–716), and Bilge Kagan (716–734). He was an intelligent, knowledgeable, far-sighted, experienced, and daring warrior, commander, strategist, intelligence officer, bureaucrat, and statesman.

He was an educated and knowledgeable man, a powerful writer and orator who understood the values of his people’s way of life, beliefs, history, culture, language, and literature, and who skillfully utilized these values to create his unique works (inscriptions).

Bilge Tonyukuk, the companion, advisor, and most important commander of Kutluk İlteriş, the first khagan of the Second Turkic Khaganate Period, was the teacher and instructor who took his sons Bilge Khagan and Köl Tigin with him after the death of Kutluk İlteriş, trained them on the battlefields, taught them martial arts, and turned them into master warriors.

If Bilge Tonyukuk hadn’t existed in Turkish history, and if the wars fought in concert with Tonyukuk, Kutluk İlteriş Kagan, Kap(a)gan Kagan, and Bilge Kagan hadn’t been won, the Second Turkic Khaganate wouldn’t have existed. Turkic tribes and communities would likely have perished under Chinese servitude. In this context, if the Bilge Tonyukuk Inscriptions had not been written by Bilge Tonyukuk, the “Orkhon Inscriptions” would not have been written either.

The linguistic and stylistic features in the texts of the Köl Tigin Inscription and the Bilge Khagan Inscription, created by Bilge Khagan, clearly demonstrate and prove the influence of Bilge Tonyukuk. Therefore, to keep Bilge Tonyukuk’s name alive in both Turkey and the Turkic World, to ensure his achievements are not forgotten, and to achieve his goals, scientific and cultural centers (universities, institutes, campuses, etc.) should be named after him, and newborn boys should be named after him. (Knowing that Bilge Tonyukuk was a highly skilled commander, administrator, and intelligence officer, several important educational institutions or campuses of the Ministry of National Defense / Turkish Armed Forces and intelligence agencies in the Turkic World should be named after “Bilge Tonyukuk”).

